

مؤلفه‌های کیفیت مکان در شهر ایرانی - اسلامی

حمیدرضا صارمی^۱، بهاره بهرا^{۲*}

^۱ دانشیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
^۲ دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۱۷)

چکیده

حضور انسان در مکان‌های شهری به معنای اتصال به وجودی جمعی و فضای ادراک شده توسط او، حاصل گفتگویی بین ذهن و اجتماع است، فلذا استنباط و القای معنای مکان بدون پیوند مفاهیم وجودی اجتماع و ذهن با مکان، منجر به رویکردهایی سطحی نسبت به واقعیت مکان‌های شهری می‌شود. از این رو کیفیت تعاملات حاصل از کیفیات مکان مطرح شده در غرب، با کیفیات ذهنی در رویکرد اسلامی، در بیان واقعیات تعاملات انسان با مکان، کارایی لازم را نخواهد داشت. بنابراین پژوهش حاضر با هدف دستیابی به مدل کیفیت مکان در شهر ایرانی - اسلامی و منطبق بر مکتب و اندیشه اسلامی به دنبال پاسخگویی به این سؤالات است که مؤلفه‌های مؤثر بر معنای مکان از دیدگاه شهر ایرانی - اسلامی چه می‌باشند؟ کیفیت‌های لازم برای ایجاد یک مکان شهری ایرانی - اسلامی چیست؟ مدل کیفیت مکان در شهر ایرانی - اسلامی چگونه است؟ برای پاسخگویی به پرسش‌های مذکور، از روش‌شناسی کیفی و راهبرد تحلیل محتوا، طی یک فرایند توصیفی - تحلیلی برای تحلیل محتوای منابع مربوطه در زمینه شهر ایرانی - اسلامی استفاده شده است. مدل کیفیت مکان در پژوهش حاضر مبتنی بر نظر به اصالت پدیداری معنا بر این تفکر بنا است که صورت مکان ابتدایی‌ترین سطح تعامل انسان با محیط پیرامون است و ماهیتی کاملاً ملموس و کالبدی دارد و می‌توان آن را عینیتی مستقل از حضور و شناخت انسان در نظر داشت؛ اما شناخت انسان از محیط و به ظهور آوردن مفاهیمی جدید در پی حضور انسان در محیط، زمینه ظهور محتوای مکان را فراهم خواهد آورد. به همین دلیل مکان و معنای مکان دارای دو «کلان مؤلفه ذهنی» و «کلان مؤلفه عینی» می‌باشند که این دو در محتوای مکان غیرقابل انفکاک هستند. بنابر نتایج پژوهش، کلان مؤلفه ذهنی شامل سه مؤلفه «ادراکی»، «اجتماعی» و «مدیریتی» و کلان مؤلفه عینی دارای سه مؤلفه «کارکرد»، «ریخت» و «طبیعت» است. این مؤلفه‌ها ۵۲ کیفیت مکان را شامل می‌شوند که مدل کیفیت مکان شهر ایرانی - اسلامی را ساخته و می‌تواند در برنامه‌ریزی، طراحی، مدیریت و تصمیم‌گیری و ارزیابی کیفیت مکان‌های شهری ایرانی - اسلامی مورد توجه قرار گیرد.

واژگان کلیدی: مؤلفه‌های مکان، مدل مکان، کیفیت مکان، شهر ایرانی - اسلامی.

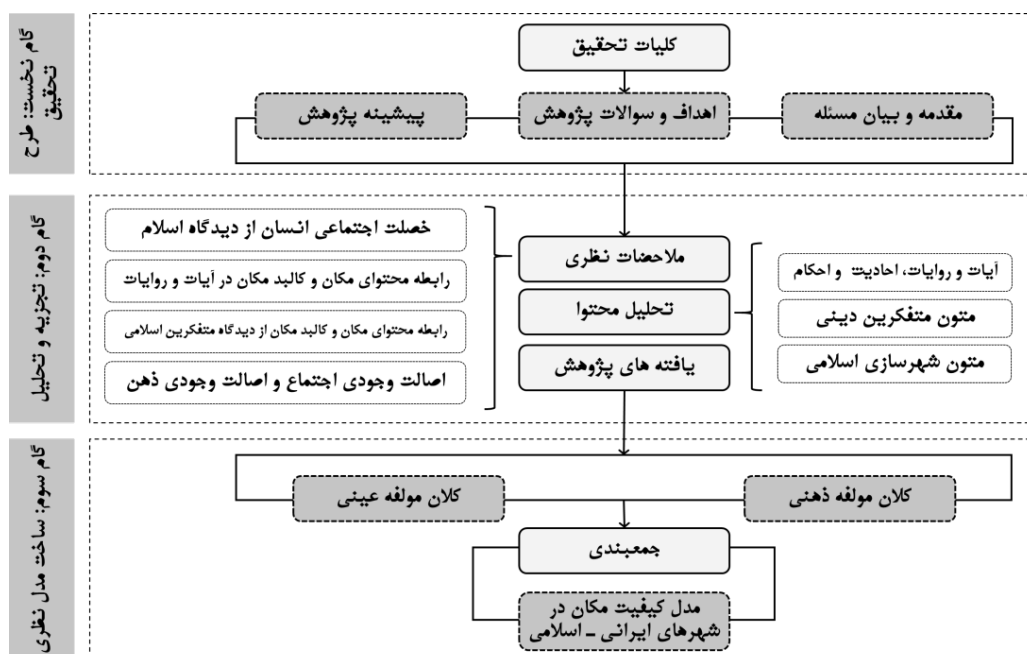
مقدمه

حضور انسان در مکان‌های شهری به معنای اتصال به وجودی جمعی و فضای ادراک شده توسط او، حاصل گفت‌وگویی بین ذهن و اجتماع است. بدین واسطه حضور انسان در زندگی جمعی و عرصه‌های عمومی، ظهور زیست شهری مطلوب و تأمین کیفیت مکان، همواره از دغدغه‌های برنامه‌ریزان و طراحان شهری در چند دهه اخیر بوده است. این موضوع در آموزه‌های اسلامی نیز از آنجا مورد تأکید قرار می‌گیرد که در دیدگاه اسلامی انسان به عنوان موجودی اجتماعی شناخته شده و انسجام جامعه اسلامی از ضروریات برنامه‌ریزی برای جامعه قلمداد شده است؛ در نتیجه مکان‌های مناسب برای اجتماع افراد جامعه و رویدادهای اجتماعی که زمینه‌ساز حضور انسان‌ها در کنار یکدیگر باشد، از اهمیت بسیاری برخوردار است.

برخورداری مکان‌های شهری از کیفیت‌های لازم برای زیست جمعی پرنشاط و مطلوب، زمینه‌ساز بروز رفتارهای اجتماعی سالم، ارتقای پویایی و اعتلای فرهنگ عمومی جامعه خواهد بود؛ این در حالی است که چنانچه مکان مورد نظر فاقد کیفیات لازم باشد، در مسیری مخالف آنچه از آن انتظار می‌رود، کاهش معاشرت‌پذیری، بروز رفتارهای ضداجتماعی، سکون و رکود و مسائلی از این دست را در سطح شهرها رقم خواهد زد. همچنین مکان‌های شهری و نحوه شکل‌گیری، توسعه و مدیریت آن‌ها می‌تواند تأثیر بسزایی در افزایش تماس‌های مناسب اجتماعی یا تقلیل آن‌ها داشته باشد که در میزان احساس یگانگی جامعه نیز نقش دارد. بنابراین پرداختن به مؤلفه‌های مکان مطلوب در تمامی جوامع، از اهمیت بسزایی در بهبود شرایط زیست اجتماعی انسان‌ها برخوردار است و پیامدهای شایان توجهی در روند توسعه شهری خواهد داشت. اما آنچه که تا کنون در این مسیر مغفول

مانده است، در نظر گرفتن تفاوت در جهان‌بینی‌ها، اصول خاستگاه‌های متفاوت مدل و در واقع مؤلفه‌های مکان در جوامع می‌باشد؛ چنانکه در اغلب موارد سنجش کیفیت‌های مکان در جوامع اسلامی نیز بر اساس مدل‌ها و مؤلفه‌های مکان برخاسته از فرهنگ و شیوه زیست غربی صورت پذیرفته و به پیامدهایی مانند از خودبیگانگی و بحران هویت جوامع انجامیده است.

از این رو احصای مؤلفه‌های مکان مبتنی بر آموزه‌ها و اصول شهرهای ایرانی - اسلامی که می‌تواند بیانگر مدل مکان در شهرهای ایرانی - اسلامی باشد، راهگشای مواجهه با عرصه‌های عمومی و تنظیم ارتباط آن‌ها با زیست شهری جوامع بر اساس معیارها و سنججه‌های بومی و فرهنگی جامعه اسلامی ایران بوده و به شکل‌گیری مکان‌ها و در نتیجه زیست جمعی مطلوب‌تری کمک خواهد کرد. هدف از این پژوهش تدوین مؤلفه‌های کیفیت مکان در شهر ایرانی - اسلامی است تا در نهایت به تدوین مدل مکان در شهرهای ایرانی - اسلامی بیانجامد و از این رهگذر معیاری عملی به منظور ایجاد عرصه‌های عمومی کارا تر و مطلوب‌تر در اختیار تصمیم‌گیران، برنامه‌ریزان و طراحان شهری قرار دهد. بدین ترتیب تدارک مؤلفه‌ها و کیفیات مکان، بنا بر باورها و ارزش‌های موجود در تفکر اسلامی که بر شهر ایرانی - اسلامی حاکم است، در راستای ارزش نهادن بر داشته‌ها و آثار اسلامی موجود، طراحی و برنامه‌ریزی شهرها و مکان‌های شهری در آینده و ارزیابی این‌ها، در راستای تکمیل مبانی فکری و عملی شهر ایرانی - اسلامی مثمر ثمر به نظر می‌رسد. در همین راستا پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش‌شناسی کیفی و راهبرد تحلیل محتوای کیفی، طی یک فرایند توصیفی - تحلیلی به تحلیل محتوای منابع مربوطه در زمینه اصول شهر ایرانی - اسلامی می‌پردازد تا مدلی نسبتاً جامع و منسجم از مؤلفه‌های کیفیت مکان

نمودار شماره ۱: فرایند تحقیق

در شهر ایرانی - اسلامی ارائه دهد، روند پژوهش برای دستیابی به این هدف در نمودار ۱ آمده است.

بیان مسئله

از آغاز دهه ۶۰ میلادی بسیاری از صاحب‌نظران حوزه معماری و شهرسازی نظیر جین جیکوبز (Jacobs, 1961)، فرانسیس تیبالدز (Tibbalds, 2000)، تریدید بنرجی (Banerjee, 2002) و سایرین از افت عرصه‌های عمومی و حتی مرگ فضاهای جمعی سخن گفته‌اند و علت آن را افت دائم کیفیت در مکان‌های شهری بر شمرده‌اند. عرصه عمومی‌ای که تماماً به ارتقاء تمامی مؤلفه‌های کیفی توجه دارد، نقش مهمی در ابعاد مختلف زندگی انسان و مطلوبیت و نشاط شهروندی ایفا می‌کند. این عرصه‌ها مشخصاً میزبان زندگی جمعی و تعاملات اجتماعی به عنوان مهم‌ترین رکن زندگی شهری هستند و سعی در تنظیم روابط اجتماعی شهروندان در راستای شکل‌گیری زیست شهری مطلوب‌تر دارند. بی‌تردید، توجه به عواملی همچون فرهنگ و اقلیم از مهم‌ترین الزامات موفقیت این عرصه‌ها در نیل به اهداف یادشده به شمار می‌روند.

در شهر ایرانی - اسلامی نیز بنابر چارچوب‌ها و مبانی اعتقادی، تنظیم روابط اجتماعی به نحوی که سبب تقویت وحدت جامعه شود، از مواردی است که توجه جدی را طلب می‌کند؛ چراکه در آیات و روایات بسیاری از دین اسلام، انسان موجودی اجتماعی دانسته شده و بر وحدت و انسجام جامعه تأکید شده است. پس توجه به مکان‌هایی که در تقویت وحدت مورد نظر تعالیم اسلامی مؤثرند در برنامه‌ریزی و طراحی شهر ایرانی - اسلامی نقش شایان توجهی ایفا نموده و بایستی مورد توجه طراحان، برنامه‌ریزان و تصمیم‌گیرندگان قرار گیرد. از طرف دیگر، بر اساس حکمت نظری و عملی اسلام، مسلمانان باید در کلیه شئون مادی و معنوی زندگی خود، هویت متناسب با فرهنگ و شریعت اسلام داشته و دارای مرزبندی مشخصی با سایر مکاتب فکری و عملی باشند (نقره‌کار و رئیسی، ۱۳۹۱: ۷). فلذا دین اسلام، در حوزه‌های مختلف محیط فیزیکی، اصول ویژه‌ای را به‌منظور حمایت از ارزش‌های اجتماعی اسلام، ارائه نموده است. در حوزه شهری، دیدگاه شریعت بر این است که برنامه‌ریزی و نظارت بر ساخت محیط اسلامی، بایستی با اصول اجتماعی اسلام هماهنگ باشد (نقره‌کار و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۲). این شیوه نگرش به موضوع، پدیده غریبی نیست و در طول تاریخ، بسیاری مکاتب به آن توجه داشته و غالباً گاه بدون اشاره به مبانی عقیدتی خویش و گاه با اشاره به آن، ویژگی‌هایی برای شهر ایده‌آل و آرمانی خود ارائه نموده‌اند. در همین راستا شناختن خاستگاه و ریشه و بنیاد اصول و معیارها، یکی از مهم‌ترین نکات ظریف و دقیقی است که در روند ایجاد شهر و طراحی مکان‌های شهری مطلوب برای زندگی و همچنین برای ارزیابی مکان شهری مطلوب، از جایگاه بنیادینی برخوردار است.

بنابراین بی‌توجهی به این موضوع که بدترین حالت آن ارزیابی خود و داشته‌ها و متعلقات و موضوعات مربوط به خویش با معیارهای منبعث از جهان‌بینی‌های دیگر است، جامعه را به از خود بیگانگی و بحران هویت خواهد کشاند. مسئله مربوط به زمانی است که جامعه، خویش را و داشته‌های خود را از ابتدا با معیارها و پیمان‌های نامتناسب بسنجد و ارزیابی کند و به تبع آن، بخواهد که خویش را به آن شبیه کند و وضعیت سایر جهان‌بینی‌ها را آرمان و هدف خود قرار دهد. به این ترتیب، جوامع به تدریج نسبت به آن دسته از آثار و باورهایشان که با معیارهای غیر، در تناسب نیستند، بدبین شده و این امر سبب نفی و متروک نهادن آن آثار و به‌طریق اولی ترک مبانی نظری و فکری آن‌ها می‌شوند. بنابر موارد یادشده، وجود مؤلفه‌ها، معیارها و سنجه‌های ارزیابی کیفیت مکان و محیط‌های شهری بر اساس جهان‌بینی و مبانی اعتقادی جامعه از ضرورت غیرقابل انکاری برخوردار است تا جامعه بتواند بر مدار داشته‌ها و اصول بنیادین خویش به سنجش و ارزیابی دستاوردهای فرایند توسعه شهری اقدام کرده و به بازنگری روندهای واقعی و عملی در خلق مکان‌های مطلوب در افق‌های زمانی گوناگون بپردازد. در نتیجه وجود مؤلفه‌های کیفیت مکان در شهر ایرانی - اسلامی می‌تواند کلید پاسخ به بسیاری از سؤالات در این زمینه در عرصه عمل باشد.

پیشینه تحقیق

بر پایه مرور ادبیات موضوع، تاکنون مدل مکان در شهر ایرانی - اسلامی شامل مؤلفه‌ها و کیفیات مکان در شهر ایرانی - اسلامی به شکلی جامع و منسجم ارائه نشده است. مطالعات موجود عمدتاً در زمینه «اصول شهرهای اسلامی» و یا مفهوم «فضای شهری در شهر اسلامی» بوده اما مدلی برای کیفیت مکان‌های شهری در شهرهای ایرانی - اسلامی ارائه نشده است. نقی‌زاده طی دو مطالعه با عناوین «صفات شهر اسلامی از دیدگاه قرآن» و «صفات شهر اسلامی در متون اسلامی» در واقع اصول، ارزش‌ها و ویژگی‌هایی برای شهرهای اسلامی ارائه می‌کند (نقی‌زاده، ۱۳۷۷؛ نقی‌زاده، ۱۳۷۹). ایشان در مقاله‌ای دیگر تحت عنوان «چیستی شهر اسلامی» نیز به‌طور کلی به مبانی شهر اسلامی، ارکان شهر به‌طور عام و شهر اسلامی به‌طور خاص، اسوه شهر اسلامی و چشم‌انداز شهر اسلامی می‌پردازند (نقی‌زاده، ۱۳۸۹). مشکینی و همکاران در مطالعه خود با عنوان «بررسی مؤلفه‌ها و شاخص‌های شهر اسلامی با تأکید بر نقش و اهمیت فرهنگ‌سازی در تحقق الگوی شهرسازی ایرانی - اسلامی» به‌منظور تجلی ارزش‌های اسلامی در کالبد شهر به شناسایی ارزش‌هایی می‌پردازد که بتوانند با ظهور در مجتمعی اسلامی هویت آن را نمایش دهند (مشکینی و رضایی مقدم، ۱۳۹۳). قاسمی و همکاران در پژوهش خود «ارائه الگوی برنامه‌ریزی کالبدی شهر ایرانی اسلامی برای پاسخ به نیازهای انسان از منظر اسلام» به توجه انسان به شناخت خود از دید اسلام پرداخته و به تبع ابعاد گوناگون وجودی او شهر اسلامی

متناسب با انسان و نیازهای جسمانی و روحانی او را در چهار رده نیازهای زیست‌محور، تفریح‌محور، فرهنگ‌محور و معنای‌محور شکل داده‌اند (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۸).

گلزار حیدر در مطالعه خود «هنر اسلامی: گزیده‌ای از مقاله به‌سوی یک محیط اسلامی طراحی محیط در معماری اسلامی» هم به ارائه مبانی و اصولی برای شهر اسلامی پرداخته و این اصول را در طراحی محیط شهر اسلامی لازم می‌دارند (حیدر، ۱۳۶۳). سجاذزاده و پیربابایی در «مفاهیم فضای شهری در شهر اسلامی» و سجاذزاده در مطالعه خود با عنوان «نگاهی واقع‌گرایانه به معنای فضای شهری در شهر اسلامی» به موضوع معنا در فضاهای شهری در شهرهای اسلامی پرداخته‌اند (سجاذزاده و پیربابایی، ۱۳۹۱ و سجاذزاده، ۱۳۹۲). نقره‌کار و رئیسی در «تحقق‌پذیری هویت اسلامی در آثار معماری» به موضوع کمیّت و کیفیت تجلی هویت اسلامی در معماری دوران اسلامی پرداخته‌اند (نقره‌کار و رئیسی، ۱۳۹۱). نقره‌کار و همکاران در مطالعه دیگری با عنوان «راهبردهای تقویت تعاملات انسانی در طراحی محیط زندگی از منظر اسلامی» به بررسی احکام و برداشت‌های دینی ناشی از آیات و روایات در تخصص معماری و شهرسازی پرداخته و اصول و روش‌های عملی تحقیق‌بخش برای آن‌ها را ارائه داده‌اند (نقره‌کار و همکاران، ۱۳۹۲). صبا، در مقاله‌ای با عنوان «کاربست واقع‌گرایی اسلامی در فهم ارزش‌های انسانی مکان در معماری» به این موضوع می‌پردازد که بر اساس واقع‌گرایی اسلامی در معماری، مبتنی بر هستی‌شناسی ذات‌گرا، معرفت‌شناسی واقع‌گرا و روش‌شناسی قیاسی گرا، ارزش در مکان در چهار سطح صورت، محتوا، رویه و رویکرد قابل‌بحث و در سطح چهارم واجد ساختاری اعتباری است (صبا، ۱۳۹۹). بمانیان در «معنا و مفهوم‌شناسی شهر ایرانی - اسلامی؛ مبانی نظری و مصداق‌ها» بناها، فضاها و شهر را مکانی در راستای سلوک انسانی و تعالی روحی و معنوی انسان می‌داند. ایشان یکی از موضوعات هویت‌دهنده به شهر ایرانی - اسلامی را موضوع مدیریت آن می‌داند (بمانیان، ۱۳۹۳).

مبانی نظری

مدل‌ها و مؤلفه‌های کیفیت مکان

مقصود از مکان، جای خاصی در سطح زمین است که محدود به موقعیتی با هویت و شناسایی‌شدنی می‌باشد که ارزش‌های ویژه و معینی با خود دارد (هاگت، ۱۳۷۳: ۱۶). در واقع منظور از مکان علاوه بر آنچه قابل‌رؤیت است، به مفهومی مهم‌تر و بالاتر از آن اشاره دارد که ویژگی غیرمادی است و مفهومی است که در ذهن و احساسات ساکنان آن شکل می‌گیرد و سبب تعلق و دل‌بستگی مکانی می‌گردد (سجاذزاده و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۴۴). در طول چند دهه گذشته، یکی از مفاهیم طراحی شهری که معمول و شایع شده، مکان‌سازی است. مفهوم مکان در نظریات لینچ (۱۹۶۰) و جیکوبز (۱۹۶۱) شکل گرفت و بعدها به‌وسیله نوربرگ شولتز (۱۹۷۶)،

ادوارد رلف (۱۹۷۶)، دانلد اپلیارد و آلن جیکوبز (۱۹۸۷)، پتر بوچانان (۱۹۸۸) و فرانسیس تیبالدز (۱۹۹۲) گسترش یافته است.

مکان، از نظر لینچ منحصربه‌فرد بوده و دارای ویژگی‌هایی است که آن را از دیگر مکان‌ها متمایز می‌کند و به آن هویت می‌بخشد (Lynch, 1960). جیکوبز نیز به اهمیت خیابان‌به‌عنوان فضایی خاص که می‌تواند فعالیت‌های سرزنده را در خود جای دهد، تأکید می‌کند (Jacobs, 1961). نوربرگ شولتز در کتاب روح مکان، رویکردی پدیدارشناسانه و اساسی به مکان دارد و بر این باور است که مکان پدیده‌ای کاملاً کیفی است که نمی‌تواند به مشخصه‌های سازنده‌اش محدود شود. وی با اشاره به فضا و کاراکتر، از فضا به‌عنوان ساختار سه‌بعدی مکان و از کاراکتر به‌عنوان کامل‌ترین مشخصه متمایز و عمومی هر مکان یاد می‌کند (Norberg Schulz, 1976). رلف نیز مفهوم مکان را به‌صورت سه مشخصه شرایط کالبدی، معانی و فعالیت‌ها تعبیر کرده است (Relph, 1976). از نظر وی، این مشخصه‌ها از اجزای مکان به‌شمار نمی‌روند، بلکه اجزایی از تجربه انسانی‌اند. اپلیارد و جیکوبز اهمیت مکان‌های عمومی را در تناسب با نیازهای انسانی از مهم‌ترین مؤلفه‌های کیفیت حیات شهری عنوان می‌کنند (Jacobs & Appleyard, 1987).

بوچانان نیز طراحی شهری را بر پایه ساختن مکان‌ها ترسیم می‌کند و آن را مقوله‌ای برمی‌شمارد که مکان‌ها در آن فقط فضایی خاص نیستند، بلکه فعالیت‌ها و رویدادها آن را شکل می‌دهند (Buchanan, 1988). کانتر در سال ۱۹۷۷ مؤلفه‌های سازنده مکان را «فعالیت»، شامل تنوع، سرزندگی، زندگی خیابانی، دیدارهای چهره‌به‌چهره مردم، سنت‌ها و سرگرمی‌های محلی، فرهنگ کافه‌نشینی، ساعت‌های باز، حرکت، جاذبه‌ها، دادوستد، بافت نرم اقتصادی؛ «فرم یا کالبد» شامل مقیاس، نیرومندی، نفوذپذیری، نشانه‌های شهری، نسبت فضا به ساختمان‌ها، دانه‌بندی، عرصه عمومی؛ و «تصویرات» شامل نمادگرایی و خاطره، تصویرپذیری و خوانایی، تجربه حسی، قابلیت ادراک، قدرت پذیرش دسترس روانی، جامعیت و جهان‌شمول بودن می‌داند. در سال ۱۹۹۱ پانتر مؤلفه‌های حس تعلق به مکان را در سه موضوع دسته‌بندی کرد. «شرایط کالبدی» شامل سیما و بافت شهری؛ «فعالیت‌ها»، دربرگیرنده الگوهای رفتاری و حرکت پیاده و سواره؛ و درنهایت «معنا یا مفهوم»، که ادراک و ارزیابی عمومی را در برمی‌گیرد. این مؤلفه‌ها در واقع دلایل اصلی کشش مردم را به مکان‌های شهری مطرح می‌کند (کرمونا و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۹۴). کرمونا و تیزدل، طراحی مکان‌های شهری را دارای هشت بعد فضایی، ریخت‌شناسی، زمینه‌ای، بصری، ادراکی، اجتماعی، عملکردی و پایداری می‌دانند (کرمونا و تیزدل، ۱۳۹۴).

گرچه مدل مکان پیشنهادی کانتر و مدل‌های مبتنی بر آن، بنیان نظری کارآمد و قابل‌توجهی برای طراحی شهری است، با این وجود، در پرتو پیشرفت‌های دانش طراحی شهری در دهه‌های اخیر لازم بود که برخی نارسایی‌های مدل نظری مزبور، که در دهه ۱۹۷۰ میلادی تسدوین گردیده بود، رفع شود. مبحث پایداری

به این منظور سامان گرفت که انسان‌ها چیزهایی را که برای ثبات، رشد و تکامل خود نیاز دارد، به دست آرند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۷: ۴۹۰-۴۸۹). بنابراین در حکمت صدرایی، امور اجتماعی، روابط انسانی، تعامل میان فردی و نظام اجتماعی در حاشیه نیست. جامعه به‌عنوان بستر شکوفایی استعدادهای انسانی و توسعه فعلیت‌های نفس، حائز اهمیت است. بدون جامعه و بسترهای اجتماعی، رسیدن به فعلیت‌های تکامل یافته میسر نمی‌شود (کوشا، ۱۳۹۵: ۷۱).

آیت اله جوادی آملی نیز در راستای اشاره به خصلت اجتماعی انسان، با ذکر پاره‌ای از آیات و روایات، مهم‌ترین مبنای قانونی اسلام در زمینه برخورد با اهل کتاب را در نیکی عدالت‌ورزانه و بشردوستانه همچون عیادت، نیکی به هم‌نشین و هم‌سفر، رعایت ادب در معاشرت، نامه‌نگاری و ... ذکر نمودند (نقره کار و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۵). بنابراین از دیدگاه ایشان، اسلام به مسلمانان سفارش می‌کند تا با یکدیگر و با پیروان ادیان آسمانی و مکاتب دیگر بشری با عدل و مسالمت رفتار نمایند (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۳۰۳-۳۰۰). علامه طباطبایی نیز به اصالت فرد و جامعه، توأمان معتقد است و بیان می‌کند که انسان دارای دو «خود» است؛ یک «خود فردی» و یک «خود اجتماعی» (توکل، ۱۳۸۸: ۵۵۳).

علاوه بر توجه به خصلت اجتماعی انسان در گستره تفکر و اندیشه اسلامی، حوادث و رویدادهایی که در مکان‌های شهری محیط‌های اسلامی اتفاق می‌افتند نیز بر مجموعه‌ای از جریان سیال اجتماعی استوار است. حضور اجتماع در این مکان‌ها، نه تنها برخوردار از شاخص‌های مکانی، بلکه توأم با برخوردار از شاخص‌های زمانی است. فرایند حاضرسازی گذشته در مکان‌های شهری و مرور حوادث و وقایع، بیش از آن‌که تبلوری فردی داشته باشد، «ماهیتی اجتماعی» و شهری دارد که در اذهان ساکنان شهر نقش بسته است. در مکان‌های شهری ایرانی - اسلامی، واقعه‌ها و حوادث با مکان درمی‌آمیزند و مکان، خاطره‌های جمعی شهروندان را در خود انباشته می‌کند (حبیبی، ۱۳۸۰: ۱۲). رویدادهایی نظیر حضور اجتماعات انسانی در قالب برگزاری نمازهای اعیاد اسلامی، جنبش‌های اجتماعی و برگزاری مراسم آیینی و مذهبی همگی از رویدادها و حوادثی هستند که نقش بسزایی در تداعی خاطرات اجتماعی در فضا برجای می‌گذارد و ارتقای سطح تعاملات جمعی را، با فضا افزایش می‌دهد (سجادزاده، ۱۳۹۲: ۲۹).

در «سنت صلح‌رحم» که در دین اسلام بارها به آن دعوت شده است نیز، بر خصلت اجتماعی انسان تأکید می‌شود. «... و بترسید از آن خدایی که به نام او از یکدیگر مسئلت و درخواست می‌کنید و درباره ارحام کوتاهی نکنید، که خدا مراقب اعمال شماست» (نساء: ۱). «و خدای یکتا را پرستید و هیچ چیزی را شریک وی نگیرید و نسبت به پدر و مادر و خویشان و یتیمان و فقیران و همسایه دور و نزدیک و دوستان موافق و رهگذران و بندگان

مبتنی بر بوم‌شناسی و توجه به محیط و قرارگاه طبیعی شهرها از جمله مباحثی است که از دهه ۱۹۸۰ طرح شده و برخی از مهم‌ترین نظریه‌های طراحی شهری به‌واسطه عدم لحاظ آن مورد چالش قرار داشته‌اند. از همین روی گلکار با افزودن بعد بوم‌شناسی و اکوسیستم به مدل کانتر، مدل مکان پایدار را شکل می‌دهد (گلکار، ۱۳۹۳). بهزاد فر با اقتباس از کرمونا ابعاد شکل‌دهنده مکان را شامل ۹ نمایانگر فضا، طبیعت، ریخت، مدیریت، ادراک، اجتماع، منظر، کارکرد و زمان می‌داند (بهزادفر، ۱۳۹۹: ۹۰). موضوعی که در ارتباط با تمامی این مدل‌ها قابل تأمل است، عدم مطالعه بر روی مؤلفه‌های سازنده هر بعد در بستر شهرهای ایرانی - اسلامی می‌باشد که هدف پژوهش حاضر قرار گرفته است.

خصلت اجتماعی انسان از دیدگاه اسلام

در دین اسلام بارها و در منابع مختلف به‌نوعی، از خصلت اجتماعی انسان سخن گفته شده است. این موضوع در قرآن کریم و در دعوت به وحدت اجتماعی مسلمانان به کرات قابل مشاهده است. همچنین در احادیث و احکام اسلامی، در تفکر متفکرین اسلامی و نهایتاً در سنت‌ها و مراسم اسلامی خصلت اجتماعی انسان مورد توجه قرار گرفته است. چنانکه قرآن کریم می‌فرماید: «ای مردم ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و شعبه شعبه و قبیله قبیله‌تان کردیم تا یکدیگر را بشناسید» (حجرات: ۱۳)؛ و بر اساس همین شناخت و تنوع فرهنگی است که نظام زندگی اجتماعی و تعاون انسان‌ها، استحکام می‌یابد و می‌فرماید: «و همگی به رشته خدا چنگ زده و به راه‌های متفرق نروید، و به یاد آرید این نعمت بزرگ خدا را که شما با هم دشمن بودید، خدا در دل‌های شما الفت و مهربانی انداخت و به لطف و نعمت خدا همه برادر دینی یکدیگر شدید...» (آل عمران: ۱۰۳). «و این است راه راست من، از آن پیروی کنید و از راه‌های دیگر که موجب تفرقه شما از راه اوست متابعت نکنید. این است سفارش خدا به شما، شاید پرهیز کار شوید» (انعام: آیه ۱۵۳).

وجود احادیث متعددی از امامان معصوم در اهمیت همسایه نیز یکی از نشانه‌های اهمیت بعد اجتماعی زندگی مسلمین است. در احکام اسلامی تا چهل خانه از هر طرف، همسایه تلقی می‌شوند (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۷۴: ۱۵۱) و نسبت به آن‌ها وظایف بسیار متنوعی به عهده مسلمانان می‌باشد، که جز با پایدار و تعامل همه جانبه، تحقق این مسئولیت‌ها امکان‌پذیر نیست. اشاره به خصلت اجتماعی انسان‌ها را در تفکر متفکران اسلامی نیز می‌توان پی گرفت. چنانکه ملاصدرا جامعه و اجتماعات انسانی را بستر شکوفایی فعلیت‌های انسانی معرفی می‌کند. او اذعان می‌دارد که انسان پله‌های ترقی و تکامل را از طریق تعامل پایدار در اجتماعات بشری طی می‌کند (کوشا، ۱۳۹۵: ۷۰). ملاصدرا روابط اجتماعی انسان‌ها را این‌گونه توضیح می‌دهد: بدون تردید انسان به کمالاتی که غایت آفرینش انسان شمرده می‌شود، بدون اجتماعات انسانی دسترسی نمی‌یابد. در اجتماعات بزرگ انسانی، همه در رفع نیازها به هم کمک می‌کنند. اجتماعات انسانی

که زیردست شما بنده نیکی کنید، که خدا مردم متکبر خود پسند را دوست ندارد» (نساء: ۳۶). علاوه بر این، مکتب اسلام برای ارتقای مشارکت شهروندان در آبادی محل سکونت خویش از ابزارهای مختلفی استفاده نموده است که یکی از مهم ترین آن‌ها «سنت وقف» می‌باشد. این سنت می‌تواند بر کلیه مکان‌ها اعم از عمومی یا خصوصی جاری گردد. زمینه مشارکت عمومی مردم در امور خیریه، در قالب وقف و نذورات با اطلاع رسانی‌های مناسب و مطلوب، می‌تواند زمینه‌های جذب سرمایه و تعاملات انسانی را فراهم آورد و به خاطر محدودیت‌هایی که در تغییر ساختمان‌های وقفی وجود دارد، چنین ساختمان‌هایی عامل پایداری سنت‌ها و ارزش‌های هویتی می‌گردند و اهمیت زیادی در هویت شهر ایرانی - اسلامی دارند (نقره کار و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۳).

بنابراین و با وجود تأکید اسلام بر اجتماعات، داشتن یک محل اجتماعی محلی که در طول روز حداقل یک‌بار تعاملات اجتماعی در آن محل صورت پذیرد، اجتناب‌ناپذیر است و این محل اجتماعی باید محتوایی بر طبق بنیان‌های فکری استفاده کنندگان آن داشته باشد. فلذا شاهد هستیم که زندگی اجتماعی انسان یکی از عرصه‌های مهم ارزش‌های اسلامی را تشکیل می‌دهد، که امروزه با ظهور فرهنگ جدید اجتماعات انسانی مورد بی‌مهری قرار گرفته است. برای احیای این ارزش‌ها در شهرسازی معاصر لازم است، این ارزش‌ها از حالت عام و کلی به صورت مسئله تخصصی در علم شهرسازی تبدیل شوند. این کار با طرح هر اصل اسلامی و تشریح ابعاد گوناگون آن و تعارضاتی احتمالی که برای تحقق آن در عصر امروز رخ می‌دهد، آغاز می‌شود. بنابراین اهداف و اصول خاصی وجود دارند که توجه به آن‌ها در برنامه‌ریزی و طراحی و مدیریت مکان‌های شهری ایرانی - اسلامی و روش‌های اجرا و تحقق آن، حیاتی است.

رابطه محتوای مکان و کالبد مکان در آیات و روایات و از دیدگاه فلاسفه اسلامی

رابطه صورت و سیرت موضوعی است که در روایات و احادیث معصومین مورد اشاره قرار گرفته است. امیرمؤمنان (ع) در این خصوص می‌فرماید: «او بدان که هر ظاهری، باطنی متناسب با خود دارد، آنچه ظاهرش پاکیزه، باطن آن نیز پاک و پاکیزه است و آنچه ظاهرش پلید، باطن آن نیز پلید است» (سید رضی، ۱۳۹۰: ۲۰۳). اما دلالت صورت بر سیرت به معنی این‌همانی این دو و تجلی مطلق محتوا در کالبد نیست، بلکه در واقع هر یک از دو عنصر صورت و سیرت، ترجمانی از دیگری است که بسته به کیفیت ترجمان، کیفیت تطابق این دو عنصر با یکدیگر مشخص می‌شود. احادیث متعددی در تأیید اصل وجود ارتباط بین مفاهیم و مصادیق (باطن و ظاهر)، نقل شده است که از جمله می‌توان به روایت دیگری منقول از امیرالمؤمنین (ع) اشاره نمود: عقل‌ها پیشوایان افکارند و افکار پیشوایان قلب‌ها و قلب‌ها پیشوایان حواس و حواس پیشوایان اعضا و جوارح (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۹۶). بر اساس این روایت آنچه

توسط اعضا و جوارح نمود می‌یابد (مصادیق، ظاهر)، نشأت گرفته از عالم افکار و مفاهیم (باطن) است. پس، طبق دیدگاه اسلامی و بر پایه این آیات و روایات، انکار وجود ارتباط بین باطن و ظاهر، سیرت و صورت، محتوا و کالبد، مفاهیم و مصادیق، امکان‌پذیر نیست و محال است که محتوای اثر در کالبد آن نمود پیدا نکند (نقره کار و رئیس، ۱۳۹۱: ۹).

در فلسفه اسلامی، یکی از مبنایی‌ترین مباحث، بحث اصالت «وجود» و «ماهیت» است. از نظر تعدادی از فلاسفه اسلامی هر موجودی دارای دو حیثیت «وجود» و «ماهیت» است. ماهیات، جلوه‌های بیرونی یا ظهورهای عینی «وجود» اند که به تبع وجود، در عالم خارج تحقق می‌یابند، همانند تبعیت سایه و صاحب سایه یا تصویر و صاحب تصویر (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰: ۸). تفکر «اصالت ماهوی» در آثار حکمای مشایی و تفکر «اصالت وجود» در آثار حکمای صدرایی و حکمت متعالیه، از جایگاه ویژه و عمیق این نحوه نگاه و تلقی از هستی‌خبر می‌دهد (سجادزاده و پیربابایی، ۱۳۹۱: ۳۰). موضوعی که ابهام دارد این است که آنچه عالم واقع را پر کرده و واقعیت ورای ادراک ما را تشکیل داده است، ما به ازای بالذات کدام دسته از ادراکات است؟ آیا ما به ازای بالذات دریافت‌های ماهوی ما است، یا ما به ازای بالذات مفهوم وجود؟ پس معنای پدیده چه نسبتی با خود پدیده دارد و چه نسبتی با ما دارد؟ (جوارشکیان، ۱۳۸۷: ۱۱۶). در نتیجه، بر اساس فلسفه اسلامی، در ارتباط با پدید مکان شهری، آنچه بر ادراک استفاده کنندگان موثر است، چه نسبتی با کالبد مکان و چه نسبتی با استفاده کنندگان آن دارد؟

نظریه «اصالت پدیداری معنا» هم با اصالت وجود و هم با اصالت ماهیت، سازگاری دارد. مطابق اصالت پدیداری معنا، معنا حاصل وحدت اصالت ماهیت و اصالت وجود است. در نظریه پدیداری اصالت معنا، معنا از آن جهت که کاشف خارج است، عین خارج است و از آن جهت که ادراک و علم نفس ما است، عین ذهن و نفس است و بنابراین ساحت علم و معرفت، ساحت اتصال وجودی و بلکه اتحاد عین و ذهن و به عبارت دقیق‌تر وحدت و یگانگی عین و ذهن است. رویکرد واقع‌گرایانه اسلامی، به دنبال جمع کردن گرایش‌های عینی (ماهیت) و ذهنی (وجود) در برقراری معناست (همان، ۱۰۱ و ۱۱۸). بنابراین در بحث واقع‌گرایی اسلامی، معرفت ما از جهان همراه با خطا و سرشار از نظریه است. معرفت، نه کاملاً متصل و مستمر و نه کاملاً منفصل از جهان بیرون است. در اسلام، معرفت و شناخت آمیزه‌ای از «درون‌گرایی» و «واقع‌گرایی» است. از این رو، انسان متعادل و حقیقی در مکتب اسلام، فردی است که این دو گرایش را با هم جمع می‌کند (سجادزاده، ۱۳۹۲: ۲۴) درست همانند امری که درباره سیرت و صورت، ذهنیت و عینیت مطرح شد. فلذا هستی و چستی شی از دیدگاه نظریه اصالت پدیداری معنا مطابق با جدول ۱ می‌باشد.

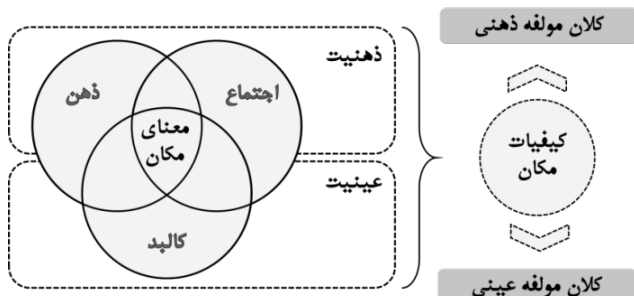
نظریه اصالت پدیداری معنا
مطابق نظریه اصالت پدیداری معنا، معنا حاصل وحدت اصالت «ماهیت» و اصالت «وجود» است (جوارشکیان، ۱۳۸۷: ۱۱۹)
در نظریه اصالت پدیداری معنا، آنچه به عنوان معنای شی می‌شناسیم همان ادراک ما از شی خارجی است. چنین نیست که معنای ذهنی شی، چیزی فراتر از خودش را به ما نشان دهد (سجادزاده و پیربایی، ۱۳۹۱: ۳۱).
از منظر اسلامی، نظریاتی که وجود معنا و امکان کشف آن را منتفی می‌دانند فاقد وجهت لازم می‌باشند چراکه طبق آموزه‌های اسلامی، اصل وجود معنا در کنار صورت آثار، امری مبرهن است (نصر، ۱۳۸۹: ۱۳۹؛ نقی‌زاده و امین‌زاده، ۱۳۷۹: ۲۸).
همچنین نظریاتی که برای معمار در فرایند تکوین معنای اثر سهمی قائل نمی‌باشند نیز فاقد اعتبار لازم می‌باشند چراکه از منظر اسلامی، اثر جلوه مؤثر است و مؤثر را در خویش نهفته است (جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۲۱۲).
نظریاتی که معنای اثر را به مصداق و کالبد آن فرو می‌کاهند و برای مخاطب هیچ سهمی قائل نمی‌باشند نیز نظریاتی جامع و مانع نیستند؛ چراکه به‌رغم ارتباط صورت و کالبد آثار با معنا و محتوای آن‌ها، مخاطب و ذهنیات و پیش‌داشته‌های او نیز در کشف معنا ذی‌سهم می‌باشند؛ عواملی چون پیش‌تجربه‌ها و پیش‌دانسته‌های مخاطب که در بسترهای مکانی، زمانی و فرهنگی مختلف، متفاوت می‌باشد از جمله این پیش‌داشته‌های مؤثر بر معنا می‌باشد (ساسانی، ۱۳۸۱: ۱۸۳). در واقع با عنایت به تأثیر همین پیش‌داشته‌های اعتباری مخاطب است که انسان‌ها در جوامع گوناگون برداشت‌ها و تفاسیر متفاوتی از معنای یک موضوع واحد دارند (نقی‌زاده، ۱۳۸۶: ۲۵۶؛ براتی، ۱۳۸۲: ۶۰، رئیسی و نقره‌کار، ۱۳۹۴).

اصالت وجودی اجتماع و اصالت وجودی ذهن

به اعتقاد علامه طباطبایی، افراد بعد از ترکیب، یک خود و یک واقعیت فرهنگی به وجود می‌آورند که واقعاً وجود دارد و آدمی این من را احساس می‌کند و این من، من فردی نیست. علامه طباطبایی این نکته را از قرآن کریم استنباط می‌نماید که جامعه دارای شخصیت واقعی است؛ یعنی، ترکیب جامعه، ترکیبی اعتباری از افراد نیست و از سعادت و شقاوت جامعه جدای از تک‌تک افراد آن، سخن می‌گوید؛ بنابراین هر جامعه وجودی دارد که غایت مختص به آن نشانه وجود آن است. ایشان در تأکید این مطلب، ادراک‌های اعتباری را به دو دسته «ادراک‌های اعتباری پیش از اجتماع» و «ادراک‌های اعتباری پس از اجتماع»، تقسیم می‌نماید (توکل، ۱۳۸۸: ۵۵۲). فلذا ادراکات اعتباری هر فرد از هر پدیده، متناسب با جامعه‌ای که در آن زیست می‌کند، متفاوت بوده و متأثر از بستر مربوطه است. طبق اندیشه ملاصدرا نیز، اجتماع امری وجودی است و چون وجود دارد، انسان‌ها برای رسیدن به کمال، باید در اجتماع زندگی کنند و بدون آن، امکان رسیدن به کمال میسر نیست (کریمی و خانمحمدی، ۱۳۹۳: ۱۰۱)؛ که این موضوع لزوم وجود بسترهای تعاملات اجتماعی برای شکل‌دهی به ادراکات اعتباری متناسب با جامعه را نشان می‌دهد. بر اساس اصل اصالت وجود، هر جا وجود است، آنجا خیر و کمال است، از این رو وجود اجتماع که از طریق آن، انسان‌ها به رشد و تکامل می‌رسند نیز خیر و کمال است، زیرا بدون آن، دستیابی به چنین کمالی میسر نیست (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴: ۱۸۵) بر همین اساس، جامعه نیز از نظر ملاصدرا جایی است که انسان‌ها در آن به کمال می‌رسند، بنابراین دارای هستی است.

از طرف دیگر، در تفکر اسلامی، انسان موجودی وجودی و مجموع اسماء الهی است که ویژگی‌هایی چون «متصف به وجود»، «روح عالم» و «خلیفه‌الله» را دارد (حکمت، ۱۳۸۴: ۶۵). از نظر ابن عربی هم «انسان از حیث حقایقش مجموع عالم است. پس او عالمی مستقل است» (ابن عربی، ۱۴۲۰، ج ۳: ۱۰۱). باید

توجه داشت که بر مبنای حکمت صدرایی، فرد و جامعه هیچ کدام به تنهایی اصالت ندارند و نظر به برخورداری از سهمی از وجود، هم فرد در محدوده وجودی خویش دارای آثار حقیقی است و هم جامعه دارای آثار حقیقی است که از برآیند آثار وجودی آحاد افراد از نظر سعه وجودی و تعامل آن‌ها با خداوند و خود و طبیعت و موجودات بی‌جان و موجودات زنده و انسان‌های گذشته و حال تحقق می‌یابد (صارمی و شیدایی، ۱۳۹۹). بنابراین «ذهن فرد» و «اجتماع» امور واقعی و متعینی هستند و دریافت معانی در مکان، از طریق شناخت نتایج حاصل از همخوانی «ذهن» و «اجتماع» با «کالبد مکان» که همان عینیت موجود است، حاصل می‌گردد. بر این اساس، عنصر مکان به عنوان ماهیت، از ارتباط متقابل آن با «جهان درونی و شهودی» یعنی «ذهن» و «اجتماع»، معنا می‌یابد (سجادزاده، ۱۳۹۲: ۲۵). در واقع معنایی که به ذهن متبادر می‌شود و در بستر وجودی جامعه شکل می‌گیرد دارای دو مفهوم است. یکی، از گزاره عینی حکایت می‌کند و پیوسته همان را بازیابی و بازنمایی می‌کند که خود گوهری عینی دارد. دوم، تصویری از گزاره‌های هستی است. این تصویر مدلی تجردیافته است که برای تبیین مدل و معانی ذهنی مناسب‌تر است (ادیانی، ۱۳۸۱: ۲۴-۲۳). بنابراین ادراک کیفیت مکان حاصل عینیت و ذهنیت توأمان است.

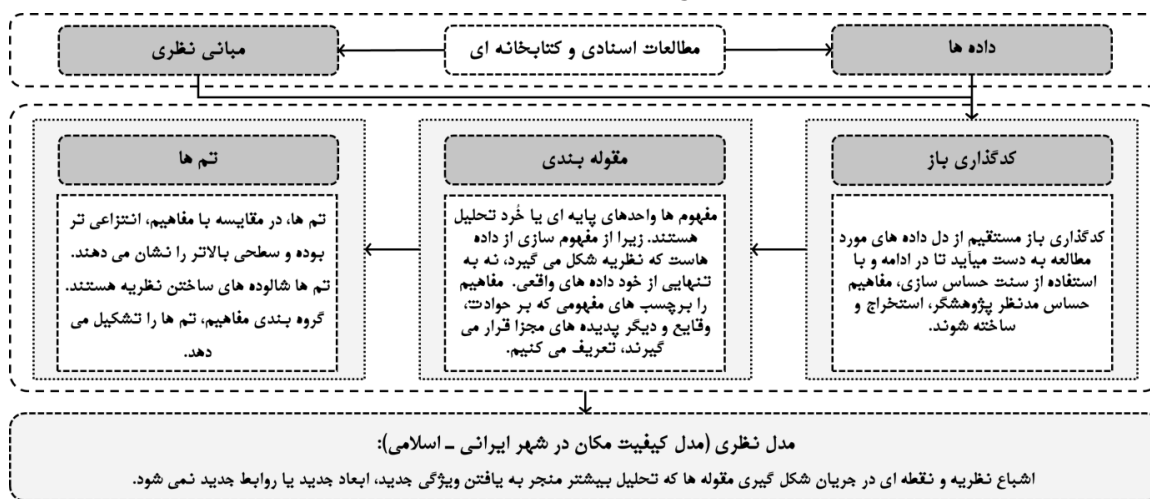

نمودار شماره ۲: معنای مکان و کلان مؤلفه‌های کیفیت مکان

روش‌شناسی پژوهش

رهیافت روش‌شناختی مورد استفاده در این پژوهش مبتنی بر پژوهش کیفی و راهبرد پژوهش مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی است. تحلیل محتوای کیفی، مبتنی بر پارادایم تفسیری و مبتنی بر درک معنای محتوای متون در دست مطالعه می‌باشد. لذا در این حالت، نگاه به پدیده‌ها و متون، نگاهی کل‌گرایانه و جامع‌نگر است. تحلیل محتوا از تکنیک‌های مربوط به روش اسنادی در پژوهش‌های علوم اجتماعی می‌باشد یعنی کلیه متدهایی که در آن‌ها، هدف پژوهش با مطالعه، تحلیل و بررسی اسناد و متون، برآورده می‌شود. در تحلیل محتوای کیفی، داده‌ها به صورت کلمه یا طرح ارائه می‌شوند که ترسیم، باز نمود و تفسیر نتایج را ممکن می‌سازد (خنیفر و مسلمی، ۱۳۹۸: ۸۰-۷۷). ره‌یافت کیفی تحلیل محتوا، شامل روش‌های اکتشافی غیر آماری می‌باشد که در آن از استدلال قیاسی استفاده می‌شود. در این ره‌یافت، واقعیت یک مخلوق فرهنگی و اجتماعی است که تنها قابل تفسیر است این ره‌یافت شدیداً بر مطالعات پژوهش‌گر در زمینه موضوع مورد

تحلیل متکی می‌باشد (شریف‌زادگان و ندایی طوسی، ۱۳۹۴: ۱۰۷). در پژوهش حاضر از تحلیل محتوای مقوله‌ای بهره گرفته شده است. در این نوع از تحلیل محتوای کیفی، شناخت واحدهای معنا الزامی است. واحد معنا، مجموعه‌ای از واژگان یا جملات می‌باشد که بتوان ارتباطی از معانی مشابه و یکسان در آن‌ها یافت و بر اساس این معنای مشابه، آن‌ها را تقسیم‌بندی کرد. بنابراین در مقاله حاضر در جداول ۲ تا ۷ منابع مورد مطالعه بر اساس میزان ارتباط معنایی به شکل گزاره‌های مرکب ارائه شده‌اند. در سطح بعدی، واحد معنا، پایه ساخت مقوله‌بندی است. بر این اساس، گزاره‌های استخراج شده، بر اساس مفهوم مشترکی که دارند، مقوله‌بندی شده و زیرمؤلفه‌های مدل کیفیت مکان در شهر ایرانی - اسلامی را شکل داده‌اند. در سطح سوم از فرایند تحلیل، مقوله‌ها و یا همان زیرمؤلفه‌های استخراج شده که گروهی از مضامین با وجه اشتراک هستند، با توجه به ادبیات شهرسازی موجود، تم‌ها و یا همان مؤلفه‌ها را شکل داده‌اند. فرایند تحلیل محتوای کیفی داده‌های پژوهش در نمودار ۳ ارائه شده است.

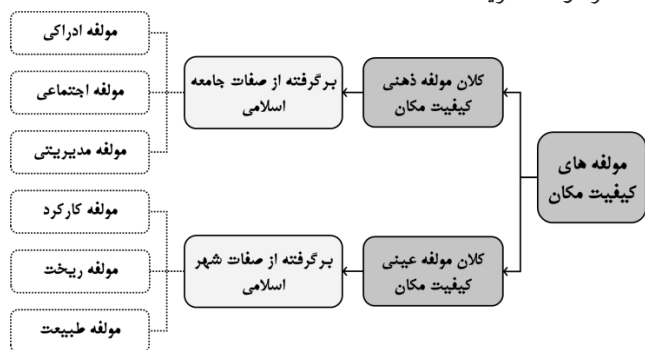

نمودار شماره ۳: فرایند تحلیل محتوای کیفی در پژوهش

یافته‌های تحقیق: مؤلفه‌های کیفیت مکان در شهر ایرانی - اسلامی

معنای مکان حاصل اشتراک ذهنیت افراد و عینت موجود در مکان می‌باشد، فلذا طراحی یک مکان با کیفیت بالا باید با توجه به مؤلفه‌های ذهنی و عینی طراحی مکان‌ها انجام پذیرد. بنابراین و بر اساس متون مکتوب و اسناد کتابخانه مورد مطالعه، مؤلفه‌های کیفیت مکان در ابتدا شامل دو کلان مؤلفه ذهنی و عینی می‌شوند. اغلب کلان مؤلفه‌های ذهنی برگرفته از صفات یک جامعه اسلام و اغلب کلان مؤلفه‌های عینی برگرفته از صفات یک شهر ایرانی - اسلامی می‌باشد. در این ارتباط باید در نظر گرفت، صفات جامعه اسلامی و صفات شهر ایرانی - اسلامی در هم تنیده و مؤثر بر هم و متأثر از هم می‌باشند. بنابراین پس از کدگذاری‌ها و مقوله‌بندی‌های انجام پذیرفته در پژوهش حاضر، کلان مؤلفه ذهنی شامل سه مؤلفه ادراکی، اجتماعی و مدیریتی و کلان مؤلفه عینی دارای سه مؤلفه کارکرد، ریخت و طبیعت

می‌باشد. هر یک از این مؤلفه‌ها، کیفیاتی را در دستور کار خود قرار می‌دهند که هنگام طراحی، برنامه‌ریزی، مدیریت و ارزیابی کیفیت مکان‌های شهرهای ایرانی - اسلامی، می‌تواند مدنظر قرار گیرد. در نمودار ۴ کلان مؤلفه‌های و مؤلفه‌های کیفیت مکان در شهر ایرانی - اسلامی ارائه شده و در ادامه کیفیت‌های مربوط به هر مؤلفه، تعریف شده‌اند.

نمودار شماره ۴: کلان مؤلفه‌های کیفیت مکان در شهر ایرانی - اسلامی

مؤلفه ادراکی در کیفیت مکان

ذهن سازه‌ای است که بنیادی‌ترین حالت مکان را برمی‌تابد. این سازه ماهیتی غیرمادی دارد؛ هرچند خود، سازنده مادیت است. ادراک، پایگاه تبادرات و تصورات ذهن است. مؤلفه ادراکی به جنبه‌های ذهنی ادراکی محیط و تجربه مکان از تصویر ذهنی می‌پردازد. بیکن معتقد است که در مؤلفه ادراکی، تمیز داده‌های بصری، فقط آغاز تجربه حسی در این زمینه است (کرمونا و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۹). از طریق این مؤلفه، متوجه می‌شویم که مردم چگونه محیط را می‌بینند، ارزش‌گذاری می‌کنند، معانی آن را درک می‌کنند و یا در آن، معانی می‌آفرینند (همان، ۲۱۰). به علاوه، در مؤلفه ادراکی، نحوه شکل‌گیری مکان در ذهن کاربران

و شهروندان از اهمیت و اولویت بالایی برخوردار است. چرا که برداشت و تصویر ذهنی شهروندان از مکان‌های شهری عامل بسیار مهمی در چگونگی نگرش و تعامل ایشان با مکان است (بهزادفر، ۱۳۹۹: ۹۲). مؤلفه ادراکی در مکان‌سازی در شهر اسلامی به مباحث معنوی و باطنی مربوط می‌باشد. این اصول، در واقع، هم معنای مستتر در اصول عینی هستند و هم این که خودشان تجلیات عینی و کالبدی دارند و می‌توانند بر کیفیت مکان تأثیر بگذارند (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۲۲). اصول مربوط به مؤلفه ادراکی مأخوذ از جهان‌بینی هستند و هر جهان‌بینی تعریف خاصی از مکان، کیفیت مکان و زندگی در آن، موردنظر خویش دارد. در جدول ۲ کیفیات مؤلفه ادراکی در شهر ایرانی - اسلامی ارائه شده‌اند.

جدول شماره ۲: کیفیات مؤلفه ادراکی در مدل کیفیت مکان شهر ایرانی - اسلامی

کیفیت	گزاره
هدفمندی	... تو ای کسی که چشم بینا داری، در آفریده‌های خدای رحمان هیچ اختلاف و تفاوتی نمی‌بینی، چرا که همه روی به سوی هدفی دارند که برایشان مقرر شده است و برای رسیدن به مقصد خود از شرایط لازم برخوردارند. باز چشم به سوی آفریده‌ها برگردان و با دقت در آن‌ها بنگر، آیا خلل و نقصانی در آن‌ها می‌بینی (ملک: ۳)؟ بر اساس نظریه اصالت وجود و حرکت جوهری ملاصدرا نیز، حقیقت وجود دارای مراتبی است که طی مراحل حرکت، ماده هر موجودی، لباس جدیدی بر تن و صورت تازه ای می‌پذیرد، بدون اینکه لباس کهنه را از تن به در کرده باشد و صورت قبلی را از دست داده باشد. بر همین اساس، جامعه نیز از نظر ملاصدرا از زمانی که ایجاد شده است، به صورت لاینقطع ادامه داشته و به سوی کمال وجودی خود در حرکت است. چنین وجودی به آینده نظر دارد و از این جهت هدفمند است (کریمی و خانمحمدی، ۱۳۹۳: ۹۰ - ۹۱). بنابراین یک جامعه و یک شهر را باید همچون بدن یک انسان دانست که در آن، هزاران واحد کوچک برای یک مقصود مشترک به یکدیگر مرتبط هستند (حیدر، ۱۳۶۳: ۲۲).
تاریخ‌مندی	بر اساس نظریه حرکت جوهری ملاصدرا، طی مراحل حرکت، ماده هر موجودی، لباس جدیدی بر تن و صورت تازه ای می‌پذیرد، بدون اینکه لباس کهنه را از تن به در کرده باشد و صورت قبلی را از دست داده باشد و در هر مرحله از مراحل حرکت، تمام کمالات مراتب پیشین را داراست. بر همین اساس، جامعه نیز از نظر ملاصدرا جایی است که انسان‌ها در آن به کمال می‌رسند، دارای وجودی شکل یافته از نسل‌های پیشین و فعلی است و از این جهت دارای جریان و سریان است. چنین وجودی به گذشته توجه دارد و از این جهت تاریخمند است (کریمی و خانمحمدی، ۱۳۹۳: ۹۰ - ۹۱). در مکان‌های شهری نیز باید بتوان آن چیزی را که در طول تاریخ بر جامعه گذشته است، نشان داد.
عبرت	تعالیم اسلامی انسان را به عبرت‌گیری از گذشته فراخوانده است و لذا شهر اسلامی آینه عبرت اعمال گذشتگان می‌باشد تا اهل خویش را به تکرار حسنات و اجتناب از سیئات ترغیب نمایند (نقی‌زاده، ۱۳۷۷: ۴۷). آیات بسیاری از قرآن کریم نیز مسلمین را به سیر در زمین و مشاهده و تفکر در احوال پیشینیان دعوت می‌کنند (آل عمران: ۱۳۷، انعام: ۱۱، نحل: ۳۶، نمل: ۶۹، روم: ۴۲) مرحوم علامه جعفری نیز بیان می‌کنند گسستگی از تاریخ و گذشته یکی از تاریک‌ترین نقاط زندگی بشر است (جعفری تبریزی، ۱۳۶۹: ۳۹).
تسبیح	آیات مکرری از قرآن بر این نکته تأکید دارند که آنچه در آسمان‌ها و زمین است در حال تسبیح و تنزیه حضرت احدیت می‌باشد (اسراء: ۴۴، رعد: ۱۳). هر چه در آسمان‌ها و زمین است همه به تسبیح و ستایش خدا که پادشاهی منزّه و پاک و مقتدر و حکیم است مشغولند (جمعه: ۱). بنابراین از مهم‌ترین وظایف انسان در خلق مکان‌های شهری آن است که عناصر و هر چه انسان ساخته است، این تسبیح را به اهل شهر و به هر ناظر و تازه‌واردی القا نماید. به بیان دیگر فضای شهری باید بتواند تجلیگاه و نمایشگر تسبیح الهی توسط همه اجزاء متشکله اش باشد (برگرفته از نقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۸). در راستای این امر، موضوع توجه به هماهنگی آثار انسانی از جمله مکان‌های شهری و عناصر مربوطه با هستی، باید مورد تأکید قرار گیرد. باید توجه داشت که هستی در عالم ماده و محسوسات خلاصه نمی‌شود و منظور از این هماهنگی، علاوه بر هماهنگی با اکوسیستم‌ها، فرایندهای طبیعی و الگوهای زیستی، توجه به معنای همه پدیده‌ها و تاثیرات و تجلیات معنوی اعمال مادی و ظاهری انسان است (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۲۹).
ذکر	آن‌ها که به خدا ایمان آورده و دلهاشان به یاد (ذکر) خدا آرام می‌گیرد، آگاه شوید که تنها یاد خدا آرام‌بخش دلهاست (رعد: ۲۸). ذکر در فرهنگ قرآنی از آنچنان ارزش والایی برخوردار است که قرآن کریم "ذکر" نامیده شده است (انبیاء: ۵۰، طباطبائی، ۱۳۶۳، ج ۲۸: ۱۳۹). مومنان نیز به ذکر کرات به ذکر فراخوانده شده‌اند: ای کسانی که ایمان آورده‌اید، هر گاه با فوجی (از دشمن) مقابل شدید پایداری کنید و خدا را پیوسته یاد آرید، باشد که فیروزمند و فاتح گردید (انفال: ۴۵). ذکر به تعبیر علامه طباطبائی حاضر کردن صورتی است که بعد از غیبت از ادراک در ذهن حفظ شده یا نگه داشتن صورت حاضر در ادراک است که پنهان نشود (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۵۶) با عنایت به مفهوم ذکر که لزوم آگاهی قبلی را در خود مستتر دارد، اصول و ارزش‌ها و مفاهیم معنوی باید از طرق مختلف برای انسان مورد تذکر و یادآوری قرار گیرند؛ فلذا مکان‌های شهری هم در شهر ایرانی - اسلامی باید برای اهلس به‌عنوان متذکر عمل کند و اهلس را به اصول و ارزش‌های الهی متذکر گردد.
تفکر	متذکر بودن عناصر و پدیده‌ها به حقایق معنوی و روحانی و مطالبی ماورای ظاهرشان به فرآیندی ادراکی نیازمند است که در تفکر خلاصه می‌شود. علامه طباطبائی می‌فرماید: فکر یک نحو سیر در معلومات موجود است تا مجهولاتی که ملازم با آنهاست معلوم گردد (طباطبائی، ۱۳۶۲، ج ۴۰، ذیل تکویر: ۱۵ - ۹۲) تفکر یک ارزش توصیه شده در اسلام است که هم قرآن کریم و هم تعلیمات معصومین، مسلمین را به تفکر در آنچه حواسشان در می‌یابد در جهت دریافت معانی والا و پی بردن به اصول اسلامی تشویق و ترغیب می‌نمایند.

کیفیت	گزاره
شکر	ای اهل ایمان، روزی حلال و پاکیزه‌ای که ما نصیب شما کرده‌ایم بخورید و شکر خدا به جای آرید اگر شما خالص خدا را می‌پرستید (بقره: ۱۷۲). در فرهنگ اسلامی شکر نه تنها به معنای سپاس و امتنان زبانی از ولی نعمت و لطف و مرحمت اوست که جنبه‌های عملی را نیز در بر دارد. علامه طباطبائی در معنی شکر می‌فرماید شکر عبارت است از به کار بستن هر نعمتی در جای خودش به طوری که نعمت ولی نعمت را بهتر وانمود کند (طباطبائی، ۱۳۵۷، ج ۳۲: ۲۹، ذیل لقمان: ۱) شهید مطهری نیز می‌فرماید شکر یعنی نعمت را در مسیری که برای آن آفریده شده است به کار بردن (مطهری، ۱۳۶۷: ۴۵). خودباوری را می‌توان از نمودهای شکر دانست.
امنیت	خداوند تبارک و تعالی به هنگام قسم یاد کردن به شهر مکه آن را به صفت امن یاد می‌فرماید: وَهَذَا الْبَلَدُ الْأَمِينُ. و قسم به این شهر امن و امان (تین: ۳). اهمیت امنیت در جامعه اسلامی تا به آنجا است که اولین وظیفه مسلمان در تماس با یکدیگر القای این مطلب است. امام علی علیه السلام می‌فرماید: خداوند واجب گردانید سلام و درود بر یکدیگر را برای ایمنی و آسودگی. چون مراد از سلام علیکم آن است که بین من و شما زد و خوردی نیست، بلکه صلح و آشتی است (سید رضی، ۱۳۹۰: ۱۹۷ - ۱۹۸). به این ترتیب مشخص می‌شود که امنیت یکی از مختصات معنوی مهم جامعه اسلامی است و آن را در زمینه‌های مختلف می‌توان مورد مطالعه قرار داده و راه‌های فراهم آوردن هر کدام را برای شهروندان شناسایی و آن‌ها را در فضاهای شهری شهر ایرانی اسلامی به منصف ظهور رساند.
تعادل	یکی از موضوعات مطرح در اصل تعادل، غالباً بر زمینه‌های روانی و زیبایی شناسانه آن مورد توجه است. از دیدگاه علامه جعفری با نظر به پدیده‌ها و فعالیت‌های روانی و روابطی که میان مجموعه‌ای از آن‌ها برقرار می‌شود، در آن هنگام که در میان آن‌ها تعادلی منطقی میان قوانین حاکم بر آن‌ها به وجود بیاید، با یک شهود خاصی زیبایی آن مجموعه را درک می‌کنیم (جعفری تبریزی، ۱۳۶۹: ۲۳۸).
هدایت‌کننده	انسان همواره نیازمند هدایت است تا راه را از بیراهه تمیز دهد. حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: پس از اسلام ستون‌هایی است که پایه آن‌ها را خداوند در حق کار گذارده است، نشانه‌ای که روندگان آن را می‌گویند و علامت‌هایی که به آن‌ها راه یافته می‌شوند (سید رضی، ۱۳۹۰: خطبه ۱۸۸). علائم و نشانه‌ها را خداوند چون رحمتی برای بندگان خود مقرر فرمود تا راهنمای آنان در یافتن راه‌هایی باشند که آن‌ها را به مقصد برساند. این نشانه‌ها را قاعداً می‌باید در بعد معنوی آن یافت (نقی زاده، ۱۳۷۷: ۵۳).

مؤلفه اجتماعی در کیفیت مکان

بعد اجتماعی مکان بر وضعیتی دلالت می‌کند که از روابط مردم، به‌ویژه تعامل آنان، در قلمرو همگانی برمی‌آید. اینکه بخواهیم به مکان بدون توجه به بستر اجتماعی آن و یا به جامعه بدون توجه به ظرف فضایی آن پردازیم، بسیار مشکل خواهد بود (کرمونا و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۱۱). در واقع بعد اجتماعی به این مهم می‌پردازد که مردم در چگونه حال و هوای فضایی از مکان‌های شهری استفاده می‌نمایند (همان: ۳۲۷). چگونگی حضور مردم، رفتارهای مختلف آنان و امکان بروز انواع رفتارها، جز لاینفکی از این مؤلفه هستند. اجتماع، مؤلفه‌ای است که

در قالب قرارگاه‌های رفتاری - اجتماعی مکان را برتاییده و در همین شرایط با سایر مؤلفه‌ها درمی‌آمیزد (بهزادفر، ۱۳۹۹: ۱۰۲) دین می‌تواند در انسجام‌بخشی، تسهیل در جامعه‌پذیری، تعریف ارزش‌های اجتماعی، تقویت روحیه گروهی، همکاری و تعاون، برقراری کنش‌های اجتماعی مبتنی بر اعتماد و احترام و گسترش و تقویت مشارکت فعالانه نقش مؤثری ایفا کند و انسجام و هم‌پیوندی اجتماعی را سبب شود (صارمی و شیدایی، ۱۳۹۹: ۱۷۴) و چنین به نظر می‌رسد که مکان‌های برآمده از اصول دینی می‌توانند چنین مواردی را در سطح اجتماع بگسترانند. در جدول ۳ کیفیات مؤلفه اجتماعی در شهر ایرانی - اسلامی ارائه شده‌اند.

جدول شماره ۳: کیفیات مؤلفه اجتماعی در مدل کیفیت مکان شهر ایرانی - اسلامی

کیفیت	گزاره
اختلاط اجتماعی	از آنجایی که اصالت وجود به منزله نخ تسبیحی است که همه اجزای جامعه را به یکدیگر متصل نشان می‌دهد، هم‌کثرت‌های عرضی و اختلاف آرا و سلیقه‌های مختلف و احزاب و گروه‌های اجتماعی را می‌پذیرد و هم ... آن‌ها را در جهت هدف واحد قرار می‌دهد (کریمی و خانمحمدی، ۱۳۹۳: ۹۰ - ۹۱). حرکت جوهری وجود به‌صورت نوعی انسانی متوقف نمی‌شود، بلکه می‌کوشد در افقی والاتر صورت نوعی جدیدی دست و پا کند. این صورت نوعی می‌تواند «صورت نوعی جامعه» باشد که افراد متکثر را ذیل پوشش خود وحدت می‌بخشد (پارسا، ۱۳۹۲: ۱۲۱) از طرفی یکی از ویژگی‌های بارز عدل نزد امام علی (ع) که جلوه بارز عدالت اجتماعی است، فقدان تبعیض در جامعه و مبارزه با هر شکل و هر درجه‌ای از آن می‌باشد. ایشان در مورد عدم اعمال تبعیض، به یکی از کارگزاران خود می‌نویسد: "با همگان یکسان باش تا بزرگان به طمع نیفتند که تو را به ستم کردن به ناتوان برانگیزند و ناتوانان از عدالت تو نومید نگردند" (سید رضی، ۱۳۹۰: ۷۰۷).
وحدت	و همگی به رشته (دین) خدا چنگ زده و به راه‌های متفرق نروید، و به یاد آرید این نعمت بزرگ خدا را که شما با هم دشمن بودید، خدا در دل‌های شما الفت و مهربانی انداخت و به لطف و نعمت خدا همه برادر دینی یکدیگر شدید ... (آل عمران: ۱۰۳). مکان‌های شهری می‌بایست تجلیگاه و مبلغ توحید باشد که از طریق گسترش توجه به این اصل و با به کارگیری تعالیم رسیده از احد و توجه به هر وحدتی که جامعه و مردم را به او برساند امکان پذیر خواهد بود. به این ترتیب است که می‌توان گفت مکان شهری ایرانی - اسلامی، فضای تذکر جامعه به عبودیت آنان در برابر خالق یکتا به طرق گوناگون است و فی الواقع همه چیز بر این اصل تأکید دارد (نقی زاده، ۱۳۷۷: ۵۱).
آزادی	ما به حقیقت راه را به او نمودیم حال خواهد شکر (این نعمت) گوید و خواهد (آن نعمت را) کفران کند (انسان: ۳). و اگر خدای تو (در مشیت ازلی) می‌خواست اهل زمین همه یکسره ایمان می‌آوردند، آیا تو می‌خواهی تا به جبر و اکراه همه را مؤمن و خداپرست گردانی (یونس: ۹۹)؟ و در آیه ۲۵۶ سوره بقره آمده است که: کار دین به اجبار نیست، تحقیقاً راه هدایت و ضلالت بر همه کس روشن گردیده ... (بقره: ۲۵۶). از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی آزادی از دیدگاه اسلام، یعنی رها شدن از بردگی و اطاعت غیر خدا (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۸۹).
عزت	عزت فضیلتی اخلاقی است که موجب استحکام روابط بین فردی و تنظیم روابط بر مبنای آموزه‌های دینی می‌شود. همچنین رفتارهای عزت‌منشانه مؤمن در جامعه اسلامی و پیوندهای وی در شبکه‌های اجتماعی موجب می‌گردد سرمایه اجتماعی درون گروهی در روابط و پیوندهای خرد و کلان در سطح جامعه ایمانی شکل بگیرد (صارمی و شیدایی، ۱۳۹۹: ۱۷۷). از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی، در فرهنگ دینی، قلمرو آزادی تا مرز تحصیل عزت انسانی و کمالات معنوی برای دنیا و آخرت است (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۵۴). در آیاتی از قرآن کریم، عزت از آن خدا دانسته شده و بیان می‌دارد هر کس طالب عزت است باید از خدا بخواهد. و سخن منکران خاطر را غمگین نسازد، که هر عزت و اقتداری مخصوص خداست و او شنوا و داناست (یونس: ۶۵). بنابراین توسل به غیر خدا و گسستن از خداوند متعال، ذلت و در مقابل عزت دانسته می‌شود.

کیفیت	گزاره
کرامت انسانی	و محققاً ما فرزندان آدم را بسیار تکریم کردیم و آن‌ها را (بر مرکب) در بر و بحر سوار کردیم و از هر غذای لذیذ و پاکیزه آن‌ها را روزی دادیم و آن‌ها را بر بسیاری از مخلوقات خود برتری و فضیلت کامل بخشیدیم (اسرا: ۷۰). بنابراین در قرآن کریم منشأ برتری انسان بر بسیاری از موجودات، کرامت او عنوان شده است. یعنی نوع انسان ذاتاً کریم خلق شده است. این در حالی است که انسان گرای معاصر، ضمن محدود شدن بر جنبه دنیوی حیات انسان، غفلت از جنبه معنوی و روحانی حیات، مطلق العنان دانستن وی و میزان و معیار و مرکز توجه شدن انسان یکی از مهم‌ترین عوامل بر هم زدن تعادل موجود در طبیعت بوده است (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۲۰۷).
عفاف	صدقات مخصوص فقیرانی است که در راه خدا بازمانده و ناتوان شده‌اند و توانایی آنکه در زمین بگردند (و کاری پیش گیرند) ندارند و از فرط عفاف چنانند که هر کس از حال آن‌ها آگاه نباشد پندارد غنی و بی‌نیازند ... (بقره: ۲۷۳). (ای رسول ما) مردان مؤمن را بگو تا چشم‌ها (از نگاه ناروا) بپوشند و فروج و اندامشان را (از کار زشت با زنان) محفوظ دارند که این بر پاکیزگی (جسم و جان) آنان اصلح است، و البته خدا به هر چه کنید کاملاً آگاه است (نور: ۳۰). عفت، ملکه انقیاد و رام شدن قوه شهوت در پیشگاه عقل است به گونه‌ای که تحت امر و نهی آن قرار گیرد؛ یعنی آن‌جا که عقل مصلحت می‌داند اقدام کند و آن‌جا که عقل در آن مفسده می‌بیند پرهیز کند و هیچ‌گاه با اوامر و نواهی عقل مخالفت نکند. مقصود از تابع عقل بودن، نگه داشتن جانب اعتدال و پرهیز از افراط و تفریط است (سبحانی‌نیا، ۱۳۹۳: ۱۴۴).
مشارکت و تعاون	در آیاتی از قرآن کریم به لزوم مشارکت شهروندان در آبادانی شهرها اشاره شده است. ... صالح به قوم خود گفت: ای قوم، خدای یگانه را که شما را جز او خدایی نیست پرستش کنید، او خدایی است که شما را از زمین بیافرید و برای عمارت و آباد ساختن آن برگماشت ... (هود: ۶۱) ... در نیکو کاری و پرهیزگاری یکدیگر را کمک کنید نه در گناه و تجاوز ... (مائده: ۲). مکان‌های شهری اسلامی باید بتواند در گسترش و تقویت مشارکت فعالانه شهروندان، نقش موثری ایفا کند و انسجام و همپوندی اجتماعی را سبب شود.
صلح	... پس از خدا پروا دارید و با یکدیگر سازش ننماید ... (انفال: ۱). لذا شاهدیم که اسلام در تعلیم اجتماعی خویش به صلح و صلاح و اصلاح، به ویژه در میان برادران دینی، با تعبیر "اصلاح ذات بین" تأکید کرده است. پایبندی به اصول صلح و صلاح و اصلاح به تقویت سرمایه اجتماعی منجر خواهد شد (صارمی و شیدایی، ۱۳۹۹: ۱۷۶).

مؤلفه مدیریتی در کیفیت مکان

مؤلفه مدیریتی و اصول مربوطه از آن‌جهت دارای اهمیت است که شهر اصولاً موجودیتی در حال شدن و تحول و دگرگونی و تغییر است. دلایل مختلفی در تحولات شهر دخالت دارند که اهم آن‌ها تغییرات فکری، تحول در علوم و فنون، تغییرات در شیوه زیست، تحولات فرهنگی و موضوعات پیش‌بینی نشده دیگر است و این مدیران شهری هستند که تصمیماتی درباره اجرای طرح‌ها و تغییرات آن‌ها اتخاذ می‌نمایند، طراحی مکان‌های شهری با کیفیت را تداوم می‌بخشند و ساختن مکان و تحولات مربوطه را هدایت می‌کنند (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۲۱۹). حتی اگر فرض شود که مؤلفه‌هایی همچون ذهن، ریخت، کار کرد، طبیعت و ... به صورت نسبتاً خودجوش عامل ساخت مکان‌ها و ایجاد کیفیت‌های مربوطه هستند، چگونگی نگهداشت و بهره‌برداری مکان مستلزم فهم این ابعاد در ترکیب با مؤلفه مدیریت است (بهزادفر، ۱۳۹۹: ۱۰۳).

مدیریت شهر باید برای شهر، برنامه‌ریزی‌هایی را به انجام برساند که فعالیت‌های شهری را سازمان دهد و بر فعالیت‌های انجام‌شده نظارت کند و حتی برای انجام بهینه امور، انگیزش ایجاد نماید (سعیدنیا، ۱۳۷۹: ۲۱ - ۲۰) مکان‌سازی در مدار ارتقا کیفیت محیط به مدیریت به‌عنوان یک مؤلفه مؤثر توجه دارد که عامل و محرک سازندگی اجزا و کلیت مکان شهری است. مدیریت فضاهای عمومی یعنی هماهنگی بسیاری از فعالیت‌های مختلف که مشخصه و کیفیت فضای شهری را به‌طور مستمر تعریف و بازتعریف کرده و نقش خود را به این شکل در ارتقا کیفیت مکان ایفا می‌کند (کرمانا و همکاران، ۱۳۹۷). در این تعریف و بازتعریف کیفیت مربوط به مؤلفه مدیریتی مکان در شهرهای ایرانی - اسلامی باید مدنظر قرار بگیرد. در جدول ۴ کیفیت مؤلفه مدیریتی در شهر ایرانی - اسلامی ارائه شده‌اند.

جدول شماره ۴: کیفیت مؤلفه مدیریتی در مدل کیفیت مکان شهر ایرانی - اسلامی

کیفیت	گزاره
اصلاح	و از رفتار رؤسای مسرف و ستمگر پیروی نکنید. که آن مردم در زمین همه گونه فساد می‌کنند و هیچ گونه به اصلاح نمی‌پردازند (شعرا: ۱۵۱ و ۱۵۲). اصلاح در قرآن، در مقابل فساد است. فساد یعنی ناسامانی ایجاد کردن و از حالت تعادل بیرون بردن (طباطبائی، ۱۳۴۶، ج ۲: ۹۸). فساد عبارت است از تغییر دادن هر چیزی از آنچه طبع اصلی آن اقتضا دارد و اصلاح، باقی ماندن هر چیزی است به مقتضای طبع اصلیش تا آنچه خیر و فایده در خور آن است بر آن مرتب گردد، بدون آن‌که به خاطر فساد چیزی از آثار نیک آن تباہ گردد (طباطبائی، ۱۳۸۴، ج ۱۵: ۴۰۰). بنابراین اصلاح به‌عنوان یکی از ارکان فعالیت‌های انسانی که در جهت مقابله با هر گونه فساد و تباهی و کنترل فرایندها و پیشگیری از انحراف از اصول و مبانی، باید ملاک عمل مدیر شهر قرار گیرد. با توجه به آیه ۹۷ سوره نحل اصلاح که اصلی‌ترین مصداق آن عمل صالح است، جلوه‌هایی از حیات طیبه را برای جامعه به ارمغان می‌آورد (نحل: ۹۷).
حفاظت	حفاظت از مکان‌های شهری از موضوعاتی است که در زمینه‌های مختلف باید مورد توجه و ملاک عمل مدیران شهر قرار گیرد تا توسط آن، مکان شهری از انحطاط و گسست تاریخی و فرهنگی مصون باشد. همچنین حفاظت از مبانی و اصولی که طراح یک مکان شهری به وجود آورده است، باید در دستور کار مدیر شهری قرار گیرد. (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۲۲۳).
فرآیندنگری	طراحی یک مکان شهری و به عبارت بهتر حرکت محیط و فضای زندگی انسان به سمت کمال و به بیان ساده، دگرگونی‌ها و تحولات مکان شهری یک فرایند است که مدام در حال شدن و تغییر و تحول است. نکته اینجا است که این تغییر و تحولات را باید به‌سوی کمال هدایت کرد. فرآیندنگری به طراحی مکان‌های شهری از سوی طراحان و مدیران، آنان را از جزم‌اندیشی، تک بعدی نگری و ماندن می‌رهاند و آن‌ها را به اتخاذ روش‌هایی هدایت می‌کند تا طرح حاصل، انعطاف‌پذیر و از آن بالاتر کمال‌گرا باشد (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۲۲۷). بر اساس نظریه اصالت وجود و حرکت جوهری ملاصدرا نیز، حقیقت وجود دارای مراتبی است که مراحل حرکت را طی می‌کند و در هر مرحله از مراحل حرکت، تمام کمالات مراتب پیشین را داراست (کریمی و خانمحمدی، ۱۳۹۳: ۹۰ - ۹۱).

کیفیت	گزاره
پایش مداوم	فرایندی بودن طراحی شهری، تحولات فرهنگی، فنی، رویه ای اقتصادی، سیاسی، ابداعات، اختراعات و بسیاری از موضوعات و زمینه‌هایی که در دگرگونی شیوه زیست و به تبع آن در تغییرات فرهنگی و فکری جامعه ایفا نقش می‌کنند، از اصلی‌ترین دلایلی هستند که به استناد آن‌ها می‌توان ضرورت پایش طرح‌های طراحی و برنامه‌ریزی مکان‌های شهری و احتمال تغییر در آن‌ها را توجیه کرد (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۲۳۰).
تقویت سرمایه‌های اجتماعی	یکی از مهم‌ترین مسائل در راستای حرکت جوهری جامعه و نیل به جامعه آرمانی، تولید و بازتولید سرمایه اجتماعی است. سرمایه اجتماعی مجموعه ارزش‌هایی است که به واسطه فرایندهای اجتماعی و روابط میان شبکه‌های اجتماعی تولید و بازتولید می‌گردد (صارمی و شیدایی، ۱۳۹۹: ۱۸۰). موضوع سرمایه‌های اجتماعی، در واقع به مردم، به وحدت و یکپارچگی جامعه و وحدت آرمان‌ها و اهداف و مسیر آنان توجه دارد و از جمله مهم‌ترین سرمایه‌های اجتماعی را می‌توان هویت جمعی دانست (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۲۳۰). بنابراین تقویت سرمایه‌های اجتماعی برای تقویت هویت جمعی از طریق حفاظت، اصلاح و پایش فضاهای شهری باید در دستور کار مدیر شهری قرار بگیرد.
تقویت معنوی	تقویت معنوی جامعه باید به صورت معنویت گرایی بر سامانه فکری طراح مکان‌های شهری و مدیر شهر حاکم باشد. در واقع آن‌ها باید به شکل یک آرمان، در اندیشه تقویت معنوی جامعه باشند (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۲۲۵). بنابراین حفاظت، اصلاح و پایش مداوم فضاهای شهری باید رو به سوی تقویت معنویت در جامعه داشته باشد.
مسئولیت پذیری	محیط اسلامی پرورش دهنده و محرک چنین اعتقادی است که هر عملی نتیجه ای دربر دارد و یک فرد یا یک اجتماع باید مداوماً خود را مورد بررسی قرار دهد (حیدر، ۱۳۶۳: ۲۲). بنابراین طراح و مدیر شهری نیز باید در قبال عمل خود و تاثیرات آن بر فضای شهری مسئول باشند.
جامع نگری	جامع نگری عبارت از مدنظر قرار دادن همه موضوعات مربوط به یک پدیده می‌باشد؛ چراکه غفلت از حتی یک موضوع می‌تواند وحدت و کلیت و جامعیت آن پدیده را خدشه دار نماید (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۲۲۸).

مؤلفه کارکرد در کیفیت مکان

مؤلفه کارکرد، بر وضعیتی دلالت می‌کند که از انواع کنش‌های ممکن و محتمل برمی‌آید. در حرفه - دانش مکان‌سازی، کنش‌ها در قالب کاربری زمین، حمل و نقل، تأسیسات و تجهیزات و ابعاد اقتصادی متبلور می‌شود، این مؤلفه به چگونگی کار کردن

مکان‌های شهری و اینکه طراحان چگونه می‌توانند بر کارایی مکان‌ها تأثیر بگذارند، می‌پردازد (کرمونا و همکاران، ۱۳۹۱: ۳۲۷). کیفیت مربوط به مؤلفه کارکرد مکان در شهرهای ایرانی - اسلامی در جدول ۵ آمده است.

جدول شماره ۵: کیفیت مؤلفه کارکرد در مدل کیفیت مکان شهر ایرانی - اسلامی

کیفیت	گزاره
عدالت	علامه طباطبایی در تعریف عدالت می‌فرماید: عدالت در لغت به معنی اعتدال بین عالی و دانی و میانه بین دو طرف افراط و تفریط است (طباطبایی، ۱۳۶۲، ۲۵، ذیل ماده: ۱۰۶ - ۱۰۹). در سخن ایشان عدل به عنوان ویژگی بارز آراستگی و آبادی مجتمع‌های انسانی مطرح شده و آراسته ترین مکان‌ها آنجاست که در آن عدالت باشد و از آن آبادتر نخواهی یافت (طباطبایی، ۱۳۶۱: ۱۴۹). فلذا فضای شهری در شهر ایرانی - اسلامی، باید فضایی در جهت برقراری عدالت اجتماعی و عدم رجحان طبقاتی باشد. در این راستا باید عملکردها در جهت مساوات و برقراری عدالت اجتماعی در فضا باشد (سجادزاده، ۱۳۹۲: ۲۹). رعایت عدل در ایجاد یک مجموعه عبارت است از انتخاب مکان و واگذاری نقشی خاص به هر عضوی از مجموعه شهر، ساختمان، فضای شهری یا هر اثر انسانی به گونه ای که بهتر از آن ممکن نباشد (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۵۹).
تعادل	تعادل یکی از مشتقات یا تجلیات عدل است که می‌توان از آن به عنوان مصداق بارز تجلی عینی و کالبدی عدل یاد کرد (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۵۸). تعادل به معنی آن است که هر چیز در مکان مناسب، به اندازه لازم و در زمان مناسب قرار گیرد (بحرینی، ۱۳۸۲: ۴۰۶). در توصیف ویژگی‌ها و معنای خلقت آمده است: خلقت هر چیز به معنای گردآوری آن و در جای خود قرار دادن هر جزء است به نحوی که اثر مطلوب را از هر جای دیگر بهتر بدهد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۸۴). بنابراین برای خلق یک مکان شهری با کیفیت باید به اصل تعادل پایبند بود.
اندازه	... و همه موجودات را او خلق کرده و حد و قدر هر چیز را معین فرموده است (فراقان: ۲). و هیچ چیز در عالم نیست جز آنکه منبع و خزانه آن نزد ماست ولی ما از آن بر عالم خلق الا به قدر معین فرو نمی‌فرستیم (حجر: ۲۱). خدا امرش را نافذ و روان می‌سازد و بر هر چیز قدر و اندازه‌ای مقرر داشته است (طلاق: ۳). خداوند تبارک و تعالی آنچه را خلق کرده با اندازه مخصوص و حدود معین بوده هم در ذات و هم در صفاتش و هم در کارش و آن را با جهازی مشخص کرده که با آن اندازه‌ها مناسب باشد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۸۹). بنابراین اندازه نیز از مقولاتی است که مرعی داشتن آن در طراحی‌ها و برنامه‌ریزی‌ها حرکتی به سمت ایجاد تعادل در مکان‌های شهری می‌شود. اندازه نگه داشتن، در واقع تعیین کننده و مروج الگوی مصرف مناسب برای همه چیز در شهرهاست. علاوه بر آن توجه به اندازه لزوم رعایت تناسب‌های مختلف را در زمینه‌های عملکرد و شکل‌ها و ارزش‌ها و ابعاد ضروری می‌سازد (نقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۸). توجه به اندازه، علاوه بر آن که خود فی نفسه دارای ارزش است در معنا بخشیدن به بسیاری از اصول همچون نسبت و تناسب و تعادل و میانه روی، توازن و هماهنگی، حد و حریم و قلمرو نقشی در خور توجه ایفا می‌کند (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۶۸). ارسطو نیز در توضیح زیبایی می‌گوید: مسئله اندازه و نظم است (کاپلستون، ۱۳۶۸: ۲۹۱ به نقل از نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۶۸).
حد	امیرالمومنین علیه السلام می‌فرماید که خداوند تبارک و تعالی حدود اشیا را هنگام آفریدن هر یک تعیین فرمود تا خود از شبیه و مانند بودن به آن‌ها امتیاز داشته باشد (سید رضی، ۱۳۹۰، ۵۲۲) یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های عناصر، عملکردها و مکانهای شهر اسلامی عبارت از تعریف و تعیین حدود آن‌ها به وضوح و روشنی است به گونه‌ای که هرگونه شبهه‌ای در نامحدود بودن آن‌ها منتفی گردد. بی‌حدومرز بودن مکان‌ها ممکن است در شهرها سبب از بین رفتن خلوت و آرامش مورد نیاز افراد ساکن در یک مکان خاص تعریف شده شود (نقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۸).
میانه روی	میانه‌روی به عنوان تجلی عینی تعادل در همه زمینه‌های معنوی و مادی حیات، صفتی است که در صورت رعایت می‌تواند در اتصاف شهری به صفت اسلامی نقشی ارزنده ایفا نماید (نقی‌زاده، ۱۳۷۷: ۴۷). علامه طباطبایی با اشاره به عبارت "امت وسط" در قرآن، امت اسلامی را امت وسط می‌داند؛ امتی که در صراط مستقیم در حرکت است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های جامعه مطلوب را در اندیشه وی می‌توان اعراض از لغو و بهبودگی دانست (طباطبایی، ۱۳۶۲: ۴۶۷).

کیفیت	گزاره
تنوع عملکردی	از آنجا که مشابهت بیش از حد موجب یکنواختی و دلزدگی می‌شود، نیاز به تنوع نیز هست (صارمی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۳). نقش تنوع در طراحی مکان‌های شهری به حدی دارای اهمیت است که برای رسیدن به آن برخی از افراد را به‌طور ناخودآگاه گمان بر این است که بی‌نظمی نیز خود نوعی زیبایی را به ارمغان می‌آورد (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۶۴). بی‌نظمی که ضد یا مخالف نظم است، به آن جهت گاهی جالب می‌شود که جریان منظم یک عده واحدها یا رویدادها وقتی که خیلی تکرار می‌شود و استمرار طولانی پیدا می‌کند، موجب ملالت خاطر می‌گردد و احساس لذت از بروز ناگهانی بی‌نظمی در این گونه موارد مستند به بعد تنوع طلبی آدمی است، نه این که بی‌نظمی یکی از پدیده‌های زیبایی است (جعفری تبریزی، ۱۳۶۹: ۲۰۹).
مسجد محوری	در شهرهای اسلامی، مساجد به سبب پیشینه قوی در زمینه عملکردهای اجتماعی و اهمیت کالبدی در شهر، خود، همواره به‌عنوان یک فضای شهری تأثیرگذار در میان فضاهای شهری دیگر مطرح بوده‌اند. در طول تاریخ اسلام، مساجد در زندگی جمعی مسلمانان نقش مهمی داشته‌اند؛ شاید بتوان گفت در مقاطعی از تاریخ اسلام، مساجد یکی از مهم‌ترین و منحصر به فردترین عوامل بروز زندگی جمعی بوده و به نوعی برقرارکننده ارتباط میان زندگی جمعی و مادی انسان و زندگی عبادی و فردی بوده‌اند (تقوایی و معروفی، ۱۳۸۹: ۷۱ - ۷۲). در ایران مساجد از دیرباز نقش مهمی در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی ایفا نموده‌اند. آن‌ها از یکسو محل برگزاری مراسم عبادی بوده‌اند و از سوی دیگر مکانی که زندگی اجتماعی ساکنان محلات را ساماندهی می‌کرده و به حل و فصل امور مردم می‌پرداخته‌اند (امین‌زاده، ۱۳۷۸، ۲۸۲).
انعطاف پذیری	مکان‌هایی که بتوانند برای منظوره‌های متنوعی به کار آیند، در مقایسه با مکان‌هایی که برای کاربری مشخص و محدودی طراحی شده‌اند، حق انتخاب‌های بیشتری را به کاربران عرضه می‌دارند. این امر به میزان انعطاف پذیری مکان‌ها بستگی دارد (بنتلی و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۵۵). ایجاد مکانهای انعطاف پذیر و برنامه ریزی و طراحی برای ارتقا کارایی، ضمن آن که حداکثر بهره‌گیری از امکانات موجود مکان را تضمین می‌کند، موجب حیات، سرزندگی و فعالیت مداوم مکان‌های شهری و پاسخگویی به بسیاری از نیازهای مردم می‌شود (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۸۸).
پرهیز از مزاحمت	در حدیثی از پیامبر اکرم (ص) آمده است که: آزار خود را از مردم باز دار، که این صدقه‌ای است که بر خویشتن اتفاق و تصدق می‌کنی (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۷۲: ۵۴). لذا مسئله حقوق شهروندی از جمله مسائلی است که در اسلام بسیار مورد توجه قرار گرفته است. در این زمینه یکی از مواردی که در ارتباط با حق الناس مطرح بوده و در علوم فقهی نیز تأکید فراوانی بر آن صورت گرفته است؛ جلوگیری از ایجاد ضرر و زیان برای دیگران به واسطه افعال فرد می‌باشد. اهمیت این موضوع تا حدی است که یک قاعده فقهی تحت عنوان قاعده لاضرر و لاضرار در این خصوص مطرح شده و بر اساس آن فرد مسلمان از هرگونه آسیب‌رسانی به جان و مال دیگران منع شده است (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۲۷). این موضوع در بعد اجتماعی زندگی افراد بسیار قابل توجه است؛ به این معنی که افراد نسبت به همسایگان خود و افرادی که در سطح جامعه با آن‌ها در ارتباط هستند؛ دارای وظایفی بوده و هرگونه تعرض به آن‌ها چه از منظر ملکی و چه از منظر اجتماعی، خلاف شرع و جرم محسوب می‌شود (حیدری و قاسمیان، ۱۳۹۸: ۹۱). بنابراین پرهیز از مزاحمت را باید به‌عنوان اصلی از اصول کیفیت یک فضای شهری نیز در نظر گرفت.

صورت است (بهزادفر، ۱۳۹۹: ۹۴). فضا به هر آنچه غیر از توده است مربوط بوده و به بخش غیر توده‌ای مکان اطلاق می‌شود؛ لذا عرصه‌های همگانی می‌تواند فضا تلقی شود. در امر مکان سازی، فضا گستره‌ای خالی است که بستر جریان دهنده و بنیاد مکان عینی را می‌سازد (همان، ۹۳). کیفیات مربوط به مؤلفه ریخت مکان در شهرهای ایرانی - اسلامی در جدول ۶ آمده است.

مؤلفه ریخت در کیفیت مکان (توده و فضا)

ریخت، شامل توده و فضا در ترکیب با یکدیگر و به‌مثابه مکمل همدیگر از الزامات آغازین فهم مکان در طراحی هستند. ریخت شهر مبین کلیه داده‌ها و آگاهی‌هایی است که از ظاهر توده‌ها و فضاهای شهری برمی‌آیند. هرچند طراحان حوزه مکان سازی، غالباً به ظاهر توده توجه می‌کنند اما، کالبد معمولاً به تمامی جنبه‌های توده اطلاق می‌شود که هم شامل محتوا و هم شامل

جدول شماره ۶: کیفیات مؤلفه ریخت در مدل کیفیت مکان شهر ایرانی - اسلامی

کیفیت	گزاره
نظم و وحدت محیط	با الهام از آیات قرآن و زیبایی حاکم بر جهان آفرینش پی به نظام مند بودن آن می‌بریم و به نوعی وحدت را کیفیت مسلط بر خلقت می‌یابیم (صارمی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۳). در تجلی کامل تبلور اصل وحدت فضایی، معیارهای پیوستگی فضایی، تمرکز و سادگی مبین این اصل هستند. این سه معیار دربردارنده سه مفهوم اساسی تداوم، مرکزیت و بساطت است که همگی در ایجاد وحدت فضایی نقش ایفا می‌کنند (انصاری و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۳). مهم‌ترین جنبه بصری وحدت این است که باید کل، نسبت به اجزا غالب باشد. برای رسیدن به این منظور باید قبل از هر چیز به کل توجه کرد تا تمام جزئیات به یک سازمان تبدیل شوند (صارمی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۳).
کثرت	از آنجا که مشابهت بیش از حد، موجب یکنواختی و دلزدگی می‌شود، نیاز به تنوع نیز هست (صارمی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۳). وجود تنوع و تکرار در اجزا و پدیده‌های جهان، نقشی اساسی در پاسخگویی و تامین نیازهای انسان دارد (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۶۴). از دیدگاه علامه جعفری، حیات انسانی با داشتن مغز و روان معتدل از یکنواختی دیدگاه، احساس رکود و افسردگی می‌نماید، اگرچه دیدگاه او زیباترین منظره طبیعی یا اثر هنری بوده باشد (جعفری تبریزی، ۱۳۶۹: ۲۰۴).
وحدت در کثرت	پدیده وحدت در کثرت وابسته به فلسفه نظم گیتی است و به‌طور نمادین آنچه را که برای ساختن جهان ضروری است نمایش می‌دهد و این استعاره‌ای از نظم جهانی است. هنر اسلامی نتیجه تجلی وحدت در کثرت و دستیابی به اندیشه توحیدی است و همیشه به کمک وحدت بصری، توحید و یگانگی را به نمایش گذاشته است تا با تمام توان آدمی را به سوی ذکر توحید سوق دهد (صارمی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۴). ظهور و نمایش تنوع و بهره‌گیری از آن به‌عنوان یکی از راه‌های پاسخگویی به نیازهای مختلف انسان، یکی از ثمرات یا عملکردها به کارگیری و رعایت اصل وحدت در کثرت در تنظیم روابط اجزاء یک شهر است (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۶۴).

کیفیت	گزاره
تنوع فضایی و کالبدی	از آنجا که مشابهت بیش از حد موجب یکنواختی و دلزدگی می‌شود، نیاز به تنوع نیز هست (صارمی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۳). نقش تنوع در طراحی فضاهای شهری به حدی دارای اهمیت است که برای رسیدن به آن برخی از افراد را به‌طور ناخودآگاه گمان بر این است که بی‌نظمی نیز خود نوعی زیبایی را به ارمغان می‌آورد (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۶۴). بی‌نظمی که ضد یا مخالف نظم است، به آن جهت گاهی جالب می‌شود که جریان منظم یک عده واحدها یا رویدادها وقتی که خیلی تکرار می‌شود و استمرار طولانی پیدا می‌کند، موجب ملالت خاطر می‌گردد و احساس لذت از بروز ناگهانی بی‌نظمی در این گونه موارد مستند به بعد تنوع طلبی آدمی است، نه این که بی‌نظمی یکی از پدیده‌های زیبایی است (جعفری تبریزی، ۱۳۶۹: ۲۰۹).
تعادل	تعادل یکی از مشتقات یا تجلیات عدل است که می‌توان از آن به‌عنوان مصداق بارز تجلی عینی و کالبدی عدل یاد کرد (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۵۸). تعادل به معنی آن است که هر چیز در مکان مناسب، به اندازه لازم و در زمان مناسب قرار گیرد (بحرینی، ۱۳۸۲: ۴۰۶). در توصیف ویژگی‌ها و معنای خلقت آمده است: خلقت هر چیز به معنای گردآوری آن و در جای خود قرار دادن هر جزء است به‌نحوی که اثر مطلوب را از هر جای دیگر بهتر بدهد (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۱۸۴). بنابراین برای خلق یک مکان شهری با کیفیت باید به اصل تعادل پایبند بود.
توازن و تناسب	توازن یکی از اصولی است که می‌تواند در جهت تکمیل تعادل ایفای نقش نمایند. در قرآن کریم آمده است که همه چیز موزون خلق شده است (حجر: ۱۹) از دیدگاه شهید مطهری یکی از معانی عدل نیز موزون بودن می‌باشد. در مورد مفهوم موزون بودن عدل می‌توان گفت: اگر مجموعه‌ای را در نظر بگیریم که در آن اجزاء مختلفی به کار رفته است و هدف خاصی از آن منظور است، باید شرایط معینی در آن از حیث مقدار لازم هر جزء و از لحاظ کیفیت ارتباط اجزاء با یکدیگر رعایت شود و تنها در این صورت است که آن مجموعه می‌تواند باقی بماند و اثر مطلوب خود را بدهد و نقش منظور را ایفا نماید (مطهری، ۱۳۶۷: ۵۹). علاوه بر مسائل کالبدی، توازن و تعادل عوامل مهمی در بروز و تجلی زیبایی هستند. به اجمال می‌توان گفت که هر چه را که موزون و متعادل باشد و هدف از وجود خویش را به بهترین نحوه به منصف ظهور رساند می‌توان زیبا نامید. به عبارت دیگر این اصل نیز همچون قالب اصول دیگر به نحوی می‌تواند زیر مجموعه اصل اساسی عدل یا تعادل به شمار آید (نقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۹).
تواضع	در سوره لقمان آیه ۱۸ آمده است: ... که خدا هر گز مردم متکبر خودستار دوست نمی‌دارد (لقمان: ۱۸). اسلام مشی در زمین به تفاخر و غرور را نفی نموده و بالعکس تواضع و فروتنی را توصیه می‌کند (اسراء: ۳۷، حدید: ۲۳، فرقان: ۶۳)
زیبایی بصری	آیات متعددی از قرآن مجید زیبایی‌ها را به خدا نسبت می‌دهد و حتی محروم کردن انسان‌ها از زیبایی را مورد توبیخ قرار می‌دهد. بگو چه کسی زینت‌های خدا را که برای بندگان خود آفریده حرام کرده و از صرف رزق حلال و پاکیزه منع کرده؟ بگو این نعمت‌ها در دنیا برای اهل ایمان است و خالص اینها (یعنی لذات کامل بدون الم، و نیکوتر از این‌ها) در آخرت برای آنان خواهد بود. ما آیات خود را برای اهل دانش چنین مفصل و روشن بیان می‌کنیم (اعراف: ۳۲). علامه طباطبائی در تعریف زینت می‌فرماید: زینت هر چیز زیبا و دوست‌داشتنی است که زمینه چیز دیگری شده به آن زیبایی می‌بخشد و مرغوب و محبوب قرار می‌دهد. طالب زینت، به طمع رسیدن به آن حرکت می‌کند و در نتیجه از فواید آن چیز هم منتفع می‌شود (طباطبائی، ۱۳۷۸: ۱۶۷). بنابراین زیبایی بصری فضای شهری موجبات جاذبه آن برای شهروندان و منتفع شدن از سایر ارزش‌های فضای شهری را موجب می‌گردد.
پرهیز از لغو و بیهودگی	در قرآن کریم پرهیز از لغو و بیهودگی، مایه پیروزی دانسته می‌شود: همانا اهل ایمان به پیروزی و رستگاری رسیدند. آنان که در نماز خود خاضع و خاشعند. و آنان که از لغو و سخن باطل اعراض و احتراز می‌کنند (مومنون: ۱-۳). و اسراف مکنید، که خدا مسرفان را دوست نمی‌دارد (اعراف: ۳۱). انجام هر عمل و همچنین ایجاد هر شیء لغو و باطل و بیهوده جنبه‌های از فساد در زمین و اسراف است و این صفتی است که طبق تعالیم قرآنی مسلمین بایستی از آن اجتناب ورزند. بنابراین یکی از اصولی که باید مورد توجه طراحان و برنامه‌ریزان شهری قرار گیرد اجتناب از لغو و باطل و بیهودگی است (معماریان، ۱۳۹۵: ۳۰). هر فضا و عنصری که در شهر ایجاد می‌شود بایستی بگونه هدفمند در خدمت انسان و رشد و تعالی او باشد و نه تنها بر ضد این‌ها عمل نکند که حتی حالتی خنثی نیز به خود نداشته باشد تا شکل اسراف به خود نگیرد (نقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۳۱).
بومی‌گرایی	یکی از مصادیق شکر می‌تواند این باشد که فضاهای شهری و عملکردهای پیرامونی، رنگ و بوی فرهنگ خودی بگیرند (نقی‌زاده، ۱۳۷۷: ۵۶). بومی‌گرایی را می‌توان یکی از نشانه‌های عینی شکرگذاری دانست.
خوانایی	خوانایی کالبدی به‌عنوان یکی از ارکان پاس‌خدهی و مطلوبیت مکان‌های شهری، ادراک و نحوه استفاده و رضایتمندی کاربران مکان‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد (ضرغامی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۷). کیفیت خوانایی را می‌توان بعد مادی هدایت‌کنندگی مکان‌های شهری دانست (نقی‌زاده، ۱۳۷۷: ۵۳).
هویت‌مندی	هویت بیانگر ویژگی‌های هر فرد یا پدیده‌ای است (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۹: ۴۰) و حاصل احساسات ذهنی از وجود هر روزه او و ارتباطات گسترده اجتماعی است که نیازمند مکانی برای شکل‌گیری است (پورجعفر و هاشمی، ۱۳۹۰: ۱۲). این امر باعث ایجاد تشابه در یک فرد، قوم یا ملت و در مقابل باعث تمایز بین افراد و گروه‌ها می‌شود (اکبری، ۱۳۸۷: ۲۲۰). چنانکه از دیدگاه اسلام، سرچشمه و پدیدآورنده همه هویت‌ها و چیزها، او است. این تنها خداوند است که هر چیزی را می‌آفریند و اوست که ماهیات را هستی می‌بخشد (نقره‌کار، ۱۳۸۷: ۷۸). هویت کالبدی به معنای صفات و خصوصیات است که جسم شهر را از غیر، متمایز کرده و شباهتش را با خودی آشکار می‌کند (میرمقداپی، ۱۳۸۳: ۳۷). در بحث هویت‌مندی فضاهای شهری، عناصر و فضاهای طراحی شهر در یک مکان، آینه‌ای جلوه‌گر می‌شوند که انسان، خویش و فرهنگ و ارزش‌ها و حیات خود را در آن آینه منعکس می‌بیند. خویش را جزئی از آن‌ها و آن‌ها را جزئی از خویش می‌داند (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۳۷).

مؤلفه طبیعت در کیفیت مکان

نگرش قرآن به طبیعت، مبتنی بر هماهنگی با طبیعت است که آغاز انسان را بر خاسته از همین طبیعت می‌داند. ماهیت او در آغاز با طبیعت یکی است، اما انسان در پیمایش راه زندگی از طبیعت فراتر می‌رود و در پایان، ماهیتی فراطبیعی می‌یابد. در این دیدگاه، طبیعت بستر رشد و تعالی انسان از یک پدیده زمینی به یک پدیده فرازمینی است (نقره کار، ۱۳۸۱). تفکر اسلام تمام گستره طبیعت را به‌عنوان سجده‌گاه و محل عبادت انسان معرفی می‌کند. بنابراین طراحی مکان‌ها باید پاکیزگی و آرامشی را که طبیعت تأمین می‌کند در مکان‌های شهری فراهم آورد. تعالیم

اسلامی، مسلمین را به این نکته بنیادین یادآور می‌گردد که تماس با طبیعت و تفکر و مذاقه در آن احساس تذکر را در انسان به وجود آورده و مطمئناً او را به‌سوی شناختی بهتر و آگاهانه‌تر نسبت به اصول اساسی اسلام همچون توحید رهنمون خواهد کرد. پس شناخت مخلوقات از جمله عناصر طبیعی و تعاریفی که از آن‌ها می‌شود طبیعتاً نمایشگر تفکر اسلامی خواهد بود زیرا نظر هر تمدنی نسبت به طبیعت، انعکاس و نتیجه نظر آن تمدن درباره حقایق ملکوتی خواهد بود (امین زاده، ۱۳۷۹: ۵۵ - ۵۴). کیفیت مربوط به مؤلفه طبیعت مکان در شهرهای ایرانی - اسلامی در جدول ۷ آمده است.

جدول شماره ۶: کیفیت مؤلفه ریخت در مدل کیفیت مکان شهر ایرانی - اسلامی

کیفیت	گزاره
وحدت با طبیعت	تعالیم قرآنی عناصر طبیعی را آیات و نشانه‌های قدرت و علم الهی و ابزار و وسیله شناخت اصولی چون توحید و معاد می‌شمارد. همه این‌ها لزوم ارتباطی نزدیک و مداوم بین انسان و طبیعت را ضروری می‌نماید تا امکان بهره‌گیری از این آیات الهی و تفکر در آن‌ها فراهم آید (نقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۹ - ۲۰). از طرفی از آنجایی که زندگی انسان در طبیعت در جریان است، برای تولید آثار مختلف از منابع طبیعی استفاده می‌شود و هر گونه فعالیت انسانی بر طبیعت اثر می‌گذارد، توجه به طبیعت و اهتمام در پیشگیری از تخریب آن و در یک کلام همزیستی با طبیعت و عناصر طبیعی اصلی است که در همه فعالیت‌های انسانی و از جمله در طراحی شهر و فضاهای شهری باید ملاک عمل قرار گیرد (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۸۹). بنابراین شیوه ارتباط با طبیعت در فضاهای شهری اصل مهمی است چراکه نظر هر تمدنی نسبت به طبیعت انعکاس و نتیجه نظر آن تمدن درباره حقایق آسمانی و ملکوتی است (امین‌زاده، ۱۳۷۹: ۵۵ - ۵۴).
بهره‌گیری از عناصر طبیعی	یکی از اصلی‌ترین موضوعاتی که در طراحی شهری باید مورد توجه قرار گیرد، بهره‌گیری از عناصر طبیعی در فضاهای شهری می‌باشد. در آیه ۱۵ سوره مائده آمده است: ای اهل کتاب، تحقیقاً رسول ما به سوی شما آمده که حقایق و احکام بسیاری از آنچه از کتاب آسمانی را پنهان می‌دارید برای شما بیان می‌کند و از سر بسیاری (از خطاهای شما) درمی‌گذرد. همانا از جانب خدا برای (هدایت) شما نوری (عظیم) و کتابی آشکار آمد (مائده: ۱۵) در سوره حجر آیه ۲۲ آمده است: و ما بادهای باردار کننده (رحم طبیعت) را فرستادیم، آن‌گاه باران را از آسمان فرود آوردیم تا به آن آب، شما را سیراب گردانیدیم و اگر نه شما نمی‌توانستید آب‌هایی (برای وقت حاجت خود در هر جای زمین از کوه و دره و بیابان و صحرا) منع ساخته و جاری سازید (حجر: ۲۲). در سوره انعام آیه ۹۹ آمده است: و هم اوست خدایی که از آسمان آبی فرو بارید پس هر نبات را بدان رویانیدیم و سبزه‌ها را از زمین برون آوردیم و از آن سبزه‌ها دانه‌هایی که بر روی هم چیده شده بیرون آریم و از شکوفه نخل خوشه‌هایی است به هم پیوسته و باغ‌های انگور و زیتون و انار که برخی شبیه و برخی نامشابه به هم است (خلق کنیم)، شما در آن باغ‌ها هنگامی که میوه آن پدید آید و برسد (با چشم تعقل) بنگرید، که در آن آیات و نشانه‌هایی (از قدرت خدا) برای اهل ایمان هویدا است (انعام: ۹۹).
اهمیت فضای سبز در شهر	در سوره سبا آیه ۱۵ آمده است که: و برای (اولاد و قوم) سبا در وطنشان (سرزمین یمن و شام) از راست و چپ (جنوب و شمال) دو سلسله باغ و بوستان آیتی (از لطف و رحمت حق) بود (همه پر نعمت، و به آن‌ها گفتیم که) بخورید از رزق خدای خود و شکر وی به جای آرید، که مسکنتان شهری نیکو و پر نعمت است و خدای شما غفور (و مهربان) است (سبا: ۱۵). در آیات ۱۰ تا ۱۲ سوره الرحمن نیز آمده است: و زمین را (با هزاران نعمت) برای (زندگانی) خلق مقرر فرمود. که در آن میوه‌های گوناگون و نخل خرمای با پوشش برگ و شکوفه و غلاف است. و هم حبوبات متنوع که دارای برگ و گل است و نیز ریاحین است (الرحمن: ۱۰ - ۱۲). و در آیات ۲۷ تا ۲۹ سوره واقعه آمده است: و اصحاب یمین هم چه خوش روزگارند! در سایه درختان سدر پرمیوه بی‌خار. و درختان پربرگ سایه‌دار (واقعه ۲۷ - ۲۹). آیت‌الله جوادی آملی در آرمانشهر خود توسعه و رونق فضای سبز و آبادانی را از وظایف کارگزاران پیشرفت صنعت یاد می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ۱۹۵)
تعادل	تعادل یکی از مشتقات یا تجلیات عدل است که می‌توان از آن به‌عنوان مصداق بارز تجلی عینی و کالبدی عدل یاد کرد (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۵۸). تعادل به معنی آن است که هر چیز در مکان مناسب، به اندازه لازم و در زمان مناسب قرار گیرد (بحرینی، ۱۳۸۲: ۴۰۶). در توصیف ویژگی‌ها و معنای خلقت آمده است: خلقت هر چیز به معنای گردآوری آن و در جای خود قرار دادن هر جزء است به‌نحوی که اثر مطلوب را از هر جای دیگر بهتر بدهد (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۱۸۴). بنابراین برای خلق یک مکان شهری با کیفیت باید به اصل تعادل پایبند بود.
حفظ محیط زیست	آیت‌الله جوادی آملی در آرمانشهر خود به حفظ محیط‌زیست توجه دارد و حتی توسعه و رونق فضای سبز و آبادانی را از وظایف کارگزاران پیشرفت صنعت یاد می‌کند: صنایع تجربی موظفند در راستای تأمین سعادت و سلامت همه بشر جهت‌گیری کنند؛ چنانکه مکلفند حقوق طبیعی هر موجود دیگر را اعم از دریا و آبزیان، جنگل و چهارپایان، هوا و پرندگان و استنشاق‌کنندگان از آن و نیز هر پدیده طبیعی دیگر را رعایت نمایند و هرگز به هلاکت نسل رضایت ندهند و از منابع نیز به گونه‌ای استفاده کنند که نیازهای نسل آتی نادیده گرفته نشود (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ۱۹۵).

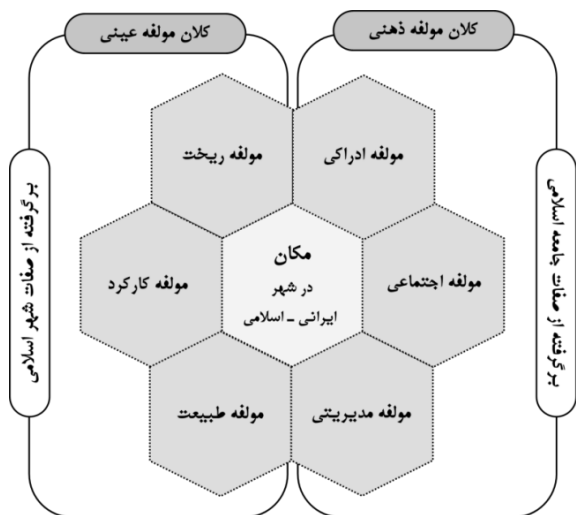
نتیجه گیری

تعاملات اجتماعی یکی از اصلی ترین موضوعاتی است که به انحاء مختلف مورد عنایت مکاتب فکری و اجتماعی مختلف از جمله اسلام بوده و در شکل دادن به وحدت و هویت جمعی یک جامعه نقشی درخور توجه دارد. برای تقویت تعاملات اجتماعی که به مبادلات فکری و ارتباط آحاد جامعه و احراز هویتی واحد و ایجاد تشکلهایی همچون امت، ملت، جامعه و اجتماع و ایجاد زمینه های همکاری و همفکری و احساس در جمع و با جمع بودن مربوط می شود، راه ها، ابزارها و شیوه های گوناگونی قابل طرح است که یکی از بهترین و مؤثرترین آنها خلق و در دسترس بودن فضاهای عمومی و مکان های شهری با کیفیت بالا می باشد. مکان هایی که بنا بر مبانی و مختصات فرهنگی و اعتقادی مردم، در هر جامعه ای ویژگی های خاص خود را دارند. این مکان ها از آن جهت اهمیت دارند که برخلاف برخی از وسایل ارتباط جمعی، ارتباطی حقیقی و نه مجازی، ارتباطی دوسویه و نه یک سویه، زمینه گفتگو به معنای دیالوگ و نه مونولوگ، امکان بحث، زمینه توسعه و تکامل و پویایی فرهنگی، زمینه وحدت اجتماعی و بستر هویت ملی را از طریق ایجاد ارتباطات رودرو و معقول و منطقی و مطلوب بین مردم فراهم می کنند. به علاوه با فراهم آوردن امکان برپایی مطلوب آیین ها و جشن ها و مراسم مختلف، این مکان ها به تقویت خاطره های جمعی، پایدار نمودن آیین ها و جشن ها و مراسم مختلف و ایجاد آثار ملی و بومی کمک شایان توجهی می کنند.

و اما در ارتباط با واقعیت ها و حقیقت های اشیا و پدیده ها و از آن جمله مکان، در تفکر اسلامی، دو رویکرد وجود دارد: رویکرد نخست، رویکردی است که در آن واقعیت اشیا و موجودات را نهفته در ماهیت و یا چیستی آن ها می دانند که برای ادراک آن از حس و عقل کمک گرفته می شود. رویکرد دیگر، رویکردی است که اصل را بر وجود و هستی شی یا موجود دانسته که در این میان شهود، نقشی اساسی را ایفا می نماید. رویکرد سوم نیز وجود دارد که واقعیت و معنای یک شی را حاصل وحدت ماهیت و وجود و یا عین و ذهن دانسته و آن را در ارتباط با نظریه «اصالت پدیداری معنا» بیان می دارد.

بر همین مبنا، فضای ادراک شده در شهر ایرانی - اسلامی، حاصل گفتگویی بین ذهن و اجتماع است و استخراج و استنباط و القای معنای فضای شهری در شهر ایرانی - اسلامی بدون پیوند مفاهیم وجودی اجتماع و ذهن با مکان، منجر به رویکردهایی سطحی نسبت به واقعیت مکان های شهری در شهر ایرانی - اسلامی می شود. حضور انسان در مکان های شهری به معنای اتصال به وجودی جمعی است. از این رو کیفیت تعاملات حاصل از کیفیت مکان مطرح شده در غرب، با کیفیت ذهنی در رویکرد اسلامی، در بیان واقعیات تعاملات انسان با مکان کارایی لازم را نخواهد داشت. فلذا در پژوهش حاضر با هدف کشف مؤلفه های کیفیت مکان در شهر ایرانی - اسلامی که از طرفی متناسب با کیفیت

ذهنی و اجتماعی در متن شهر ایرانی - اسلامی و از طرف دیگر متناسب با مکتب و اندیشه ایرانی - اسلامی باشد، در دو کلان مؤلفه ذهنی و کلان مؤلفه عینی، پیگیری شده اند. در نمودار ۵ دو کلان مؤلفه عینی و ذهنی و مؤلفه های مربوطه ارائه شده است.

نمودار شماره ۵: مدل کیفیت مکان در شهر ایرانی - اسلامی

کلان مؤلفه ذهنی خود دارای سه مؤلفه ادراکی، اجتماعی و مدیریتی و کلان مؤلفه عینی دارای سه مؤلفه کارکرد، ریخت و طبیعت می باشد. هر یک از مؤلفه ها خود شامل تعدادی کیفیت هستند. این کیفیات در نمودار ۵ ارائه شده است. مجموعه کیفیات مورد بررسی ۵۲ کیفیت را شامل می شود که برای طراحی، برنامه ریزی، مدیریت و تصمیم گیری و ارزیابی کیفیت مکان های شهری در شهرهای ایرانی - اسلامی، چک لیستی از اصول مربوطه را ارائه می دهد. در ارتباط با مؤلفه ادراکی در طراحی و برنامه ریزی یک مکان شهری در شهر ایرانی - اسلامی باید کیفیاتی همچون، هدفمندی، تاریخ مندی، عبرت، دعوت به تسبیح، ذکر، تفکر، شکر، امنیت، تعادل و هدایت کنندگی مورد توجه قرار گیرد. درباره مؤلفه اجتماعی مکان، توجه به اختلاط اجتماعی، ایجاد حس وحدت، آزادی، عزت، کرامت انسانی، عفاف، تقویت مشارکت و تعاون و صلح الزامی است. بر مؤلفه مدیریتی مکان در یک شهر ایرانی - اسلامی کیفیاتی مانند توجه به اصلاح، حفاظت، تقویت سرمایه های اجتماعی، تقویت معنوی و همچنین فرایندنگری، جامع نگری، مسئولیت پذیری و پایش مداوم مترتب است. در برنامه ریزی و طراحی کارکردها در یک مکان شهری ایرانی - اسلامی، رعایت عدالت (برای مثال در دسترسی ها)، تعادل، اندازه، حد، میانه روی، تنوع عملکردی، انعطاف پذیری، پرهیز از مزاحمت و مسجدمحوری باید مورد توجه واقع شود. رعایت نظم و وحدت، توجه به کثرت، ملحوظ داشتن امر وحدت در کثرت، تنوع فضایی و کالبدی و در عین حال تعادل، توازن و تناسب، توجه به زیبایی بصری، تواضع، پرهیز از بیهودگی، بومی گرایی، خوانایی و هویت مندی در طراحی و برنامه ریزی ریخت مکان شهری ایرانی - اسلامی باید رعایت گردد. وحدت با طبیعت، بهره گیری از طبیعت

مؤلفه‌ها و کیفیت‌های مکان در شهر ایرانی - اسلامی

نمودار شماره ۶: کیفیت‌های مکان شهری در مدل کیفیت مکان شهر ایرانی - اسلامی

۱۲. بمانیان (۱۳۹۳)، «معنا و مفهوم‌شناسی شهر ایرانی - اسلامی»؛ مبانی نظر و مصداق‌ها، شهر پایدار، شماره ۱.

۱۳. بهزادفر، مصطفی (۱۳۹۹)، اصول طراحی دلان‌های دروازه ای شهر، تهران: دانشگاه علم و صنعت.

۱۴. پارسانیا، حمید، (۱۳۹۲)، جهان‌های اجتماعی، قم: کتاب فردا.

۱۵. پورجعفر، محمدرضا و لیلیا السادات هاشمی دمنه (۱۳۹۰)، نقش اکولوژی اجتماعی در بافت قدیم شهر ری، پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۳۹.

۱۶. تقوایی، علی اکبر و سکینه معروفی (۱۳۸۹)، ارزشیابی نقش مساجد در ارتقاء کیفیت محیط، مطالعه موردی: مسجد امیر تهران، مدیریت شهری، شماره ۲۵.

۱۷. توکل، محمد (۱۳۸۸)، جامعه‌شناسی معرفت، جستاری در تبیین رابطه ساخت و کنش اجتماعی و معرفت‌های بشری، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۱۸. حبیبی، سیدمحسن (۱۳۸۰)، فضای شهری: برخوردی نظریه‌ای، صفت، شماره ۳۳.

۱۹. حکمت، نصرالله (۱۳۸۴)، حکمت و هنر در عرفان ابن عربی، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.

۲۰. حیدر، گلزار (۱۳۶۳)، هنر اسلامی: گزیده ای از مقاله به‌سوی یک محیط اسلامی طراحی محیط در معماری اسلامی، ترجمه: طاهر پسند، هنر، شماره ۷.

۲۱. حیدری، علی اکبر و عیسی قاسمیان (۱۳۹۸)، تحلیل نمودپذیری مفهوم قناعت در الگوی خانه‌های سنتی ایرانی (نمونه موردی: خانه مرتاض در یزد)، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۲۳.

۲۲. جعفری تبریزی، علامه محمدتقی (۱۳۶۹)، زیبایی و هنر از دیدگاه اسلام، تهران: موسسه تدوین و نشر آثار استاد علامه محمد تقی جعفری.

۲۳. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۱)، صهیای حج، قم: مرکز نشر اسراء.

۲۴. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸)، جامعه در قرآن، قم: مرکز نشر اسراء.

۲۵. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹)، فلسفه حقوق بشر، قم: مرکز نشر اسراء.

۲۶. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۰)، انتظار بشر از دین، قم: مرکز نشر اسراء.

در طراحی و برنامه‌ریزی مکان‌های شهری، توجه و اهمیت دادن به فضاهای سبز شهری، تعادل در بهره‌گیری از محیط طبیعی و مصنوعی و حفاظت از محیط‌زیست، از کیفیات مورد توجه در مؤلفه طبیعت می‌باشد.

فهرست منابع و مراجع

۱. قرآن کریم.

۲. ابن عربی، محیی‌الدین (۱۴۲۰)، الفتوحات المکیه، به تحقیق احمد شمس‌الدین، جلد ۳، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۳. ادیانی، یونس (۱۳۸۱)، فلسفه ذهن و معنی، تهران: نقش جهان.

۴. اکبری، بهمن (۱۳۸۷)، بحران هویت و هویت دینی، فصلنامه پیک نور، سال ششم، شماره ۴.

۵. امین‌زاده، بهناز، (۱۳۷۸)، «حیاط مساجد، بررسی تاریخی و سیر تحول آن»، مجموعه مقالات همایش مسجد، تهران: انتشارات دانشگاه هنر.

۶. امین‌زاده، بهناز (۱۳۷۹)، «حکمت تماس با طبیعت در شهرهای مسلمین»، صفت، شماره ۳۱.

۷. انصاری، مجتبی؛ احسان شریفیان و محمد مهدی عبدالهی ثابت (۱۳۹۲)، «وحدت گرایی رویکردی الهی به طراحی شهری»، هویت شهر، شماره ۱۶.

۸. بحرینی، سیدحسین (۱۳۸۲)، فرآیند طراحی شهری، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

۹. براتی، ناصر (۱۳۸۲)، زبان، تفکر و فضا، پیش درآمدی بر نگره‌های بعد از مدرنیسم به محیط‌زیست، تهران: انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور.

۱۰. بنتلی، ای‌ین؛ آلن الکک؛ پال مورین؛ سومک گلین و گراهام اسمیت (۱۳۸۶)، محیط‌های پاسخ‌ده، ترجمه: مصطفی بهزادفر، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.

۱۱. بمانیان، محمدرضا؛ محمدرضا پورجعفر؛ فریال احمدی و علیرضا صادقی (۱۳۸۹)، «هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی»، فصلنامه شیعه‌شناسی، شماره ۳۰.

۲۷. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۲)، **حق و تکلیف در اسلام**، قم: مرکز نشر اسراء.
۲۸. جوارشکیان، عباس (۱۳۸۷)، «اجتماع دو منظر اصالت ماهیت و اصالت وجود در نظریه اصالت پدیداری معنا»، **مطالعات اسلامی و فلسفه کلام**، شماره ۸۱.
۲۹. خنیفر، حسین و ناهید مسلمی (۱۳۹۸)، **اصول و مبانی روش‌های پژوهش کیفی**، تهران: انتشارات نگاه دانش.
۳۰. رئیسی، محمدمنان و عبدالحمید نقره کار (۱۳۹۴)، «هستی‌شناسی معنا در آثار معماری»، **هویت شهر**، شماره ۲۴.
۳۱. ساسانی، فرهاد (۱۳۸۱)، **عوامل مؤثر در تفسیر و فهم متن: تفسیرگری پیوستاری**، رساله دکتری، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
۳۲. سبحانی نیا، محمد تقی (۱۳۹۳)، **قرآن کتاب اخلاق**، قم: انتشارات دارالحديث.
۳۳. سجاذزاده، حسن و محمدتقی پیربابایی (۱۳۹۱)، «مفاهیم فضای شهری در شهر اسلامی»، **فصلنامه شهر ایرانی - اسلامی**، شماره ۱۰.
۳۴. سجاذزاده، حسن (۱۳۹۲)، «نگاهی واقع‌گرایانه به معنای فضای شهری در شهر اسلامی»، **فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی**، شماره ۱۴.
۳۵. سجاذزاده، حسن؛ عادل شریفی؛ محمدعلی اسدی و ندا شریفی (۱۳۹۴)، «دل‌بستگی مکانی و ادراک کیفیت محیطی بر میزان حس رضایت در محله سنتی (نمونه موردی: محله حاجی همدان)»، **نشریه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری**، شماره ۲۲.
۳۶. سعیدینیا، احمد (۱۳۷۹)، **مدیریت شهری**، جلد یازدهم کتاب سبز شهرداری‌ها، تهران: سازمان شهرداری‌های کشور.
۳۷. سیدرضی، محمد (۱۳۹۰)، **نهج البلاغه**، مترجم: محمد دشتی، قم: انتشارات علویون.
۳۸. شریف‌زادگان، حسین و سحرندایی طوسی (۱۳۹۴)، **روش‌های پژوهش کیفی در برنامه‌ریزی توسعه**، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
۳۹. صارمی، حمیدرضا؛ کاظم تقی‌نژاد و سیمیا پیری (۱۳۹۵)، «تجلی اصل وحدت در کثرت در مرکز محله شهراسلامی، مطالعه موردی: میدانگاه عباسعلی شهر گران»، **فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی**، شماره ۲۶.
۴۰. صارمی، حمیدرضا و آیلین شیدایی (۱۳۹۹)، «خوانش سرمایه اجتماعی در حکمت صدرایی»، **فصلنامه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان**، سال دهم، شماره ۱.
۴۱. صبا، سامان (۱۳۹۹)، «کاربست واقع‌گرایی اسلامی در فهم ارزش‌های انسانی مکان در معماری»، **فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی**، سال پنجم، شماره ۲.
۴۲. صدرالدین شیرازی (۱۳۶۰)، **الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه**، تصحیح: سیدجلال‌الدین آشتیانی، تهران: نشر دانشگاهی.
۴۳. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۷)، **المبداً والمعاد**، تصحیح: سید جلال‌الدین آشتیانی. تهران: انجمن حکمت و فلسفه.
۴۴. صدرالدین شیرازی (۱۳۵۴)، **المبداً و المعاد**، تصحیح: سیدجلال‌الدین آشتیانی، تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
۴۵. ضرغامی، اسماعیل؛ عبدالحمیدقنبران؛ پوریاسعدتی و قارو مرتضی‌ضامنی (۱۳۹۷)، «نقش‌خوانایی کالبدی بر امنیت بوستان‌های شهری (نمونه موردی: بوستان مردم همدان)»، **مطالعات شهر ایرانی اسلامی**، شماره ۳۲.
۴۶. طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۴۶)، **تفسیر المیزان**، جلد ۲، ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دارالعلم.
۴۷. طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۷۴)، **تفسیر المیزان**، جلد ۴، ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.

۴۸. طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۷۸)، **تفسیر المیزان**، جلد ۱۴، ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی، تهران: انتشارات محمدی.
۴۹. طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۸۴)، **تفسیر المیزان**، جلد ۱۵، ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۵۰. طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۶۳)، **تفسیر المیزان**، جلد ۲۸، ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی، تهران: انتشارات محمدی.
۵۱. طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۵۷)، **تفسیر المیزان**، جلد ۳۲، ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی، تهران: انتشارات محمدی.
۵۲. طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۶۱)، **تفسیر المیزان**، جلد ۳۴، ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی، تهران: انتشارات محمدی.
۵۳. طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۶۲)، **تفسیر المیزان**، جلد ۱۲، ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی، تهران: انتشارات محمدی.
۵۴. طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۶۲)، **تفسیر المیزان**، جلد ۴۰، ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی، تهران: انتشارات محمدی.
۵۵. قاسمی، کیمیا؛ مهدی حمزه‌نژاد و ابوالفضل مشکینی (۱۳۹۸)، «ارائه الگوی برنامه‌ریزی کالبدی شهر ایرانی اسلامی برای پاسخ به نیازهای انسان از منظر اسلام»، **نقش جهان**، دوره ۹، شماره ۳.
۵۶. کرومونا، متیو؛ کلودیو دی ماگالانس و لئو هاموند (۱۳۹۷)، **فضای عمومی: ابعاد مدیریتی**، ترجمه: ایرج اسدی و مهدی عباس‌زاده، تهران: سمت.
۵۷. کرومونا، متیو؛ تیم هیث، تر اک و استیون تیسدل (۱۳۹۱)، **مکان‌های عمومی، فضاهای شهری: ابعاد گوناگون طراحی شهری**، ترجمه: فریبا قرائی، مهشید شکوهی، زهرا اهری و اسماعیل صالحی، تهران: دانشگاه هنر.
۵۸. کرومونا، متیو و استیو تیزدل (۱۳۹۴)، **خوانش مفاهیم طراحی شهر**، ترجمه: کامران ذکاوت و فرناز فرشاد، تهران: آذرخش.
۵۹. کریمی، محمد کاظم و کریم خان محمدی (۱۳۹۳)، «رویکردهای سیاسی اجتماعی در فلسفه ملاصدرا»، **فصلنامه علمی پژوهشی سیاست متعالیه**، شماره ۵.
۶۰. کوشا، غلام حیدر (۱۳۹۵)، «هستی‌شناسی اجتماعی در حکمت صدرایی (بررسی «تکوین جامعه» و «هستی اجتماعی انسان» در حکمت متعالیه)»، **تحقیقات بنیادین علوم انسانی**، شماره ۵.
۶۱. گاکار، کوروش (۱۳۹۳)، **آفرینش مکان پایدار، تأملی در باب نظریه طراحی شهری**، تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
۶۲. مجلسی، محمدتقی (۱۳۶۲)، **بحار الانوار**، جلد ۱، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۶۳. مجلسی، محمدتقی (۱۳۶۳)، **بحار الانوار**، جلد ۷۲، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۶۴. مجلسی، محمدتقی (۱۳۶۳)، **بحار الانوار**، جلد ۷۴، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۶۵. محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۹۳)، **قواعد فقه: بخش مدنی (مالکیت و مسئولیت)**، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
۶۶. مشکینی، ابوالفضل و علی رضایی مقدم (۱۳۹۳)، «بررسی مؤلفه‌های شهر اسلامی با تأکید بر نقش و اهمیت فرهنگ سازی در تحقق الگوی شهرسازی اسلامی - ایرانی»، **نشریه شهر پایدار**، شماره ۱.
۶۷. مطهری، مرتضی (۱۳۶۷)، **مسئله شناخت**، تهران: انتشارات صدرا.
۶۸. معاریان، غلامحسین (۱۳۹۵)، **سبک شناسی معماری ایرانی**، تهران: معاریان.

۶۹. میرمقتدایی، مهتا (۱۳۸۳)، «معیارهای شناخت و ارزیابی هویت کالبدی شهرها»، *نشریه هنرهای زیبا*، شماره ۱۹.
۷۰. نصر، سیدحسین (۱۳۸۹)، *هنر و معنویت اسلامی*، مترجم: رحیم قاسمیان، تهران: انتشارات حکمت.
۷۱. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۸۱)، *انسان، طبیعت و معماری*، تهران: دانشگاه پیام نور.
۷۲. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۸۷)، *درآمدی بر هویت اسلامی در معماری*، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی، دفتر معماری و طراحی شهری، شرکت طرح و نشر پیام سیما.
۷۳. نقره کار، عبدالحمید و محمدمنان رئیسی (۱۳۹۱)، «تحقق پذیری هویت اسلامی در آثار معماری»، *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، شماره ۷.
۷۴. نقره کار، عبدالحمید؛ مهدی حمزه‌نژاد و صدیقه معین مهر (۱۳۹۲)، «راهبردهای تقویت تعاملات انسانی در طراحی محیط زندگی از منظر اسلامی (مطالعه موردی: بررسی بافت کهن کرمان در دو مقیاس محله، خانه)»، *مطالعات شهری*، شماره ۷.
۷۵. نقی‌زاده، محمد (۱۳۷۷)، «صفات شهر اسلامی در متون اسلامی»، *هنرهای زیبا*، شماره ۴ و ۵.
۷۶. نقی‌زاده، محمد (۱۳۷۹)، «صفات شهر اسلامی از دیدگاه قرآن»، *مطالعات تاریخی قرآن و حدیث (صحیفه مبین سابق)*، شماره ۲۲.
۷۷. نقی‌زاده، محمد و بهناز امین‌زاده (۱۳۷۹)، «رابطه «معنا» و «صورت» در تبیین مبانی هنر»، *هنرهای زیبا*، شماره ۲۲.
۷۸. نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۶)، *زیبایی و هویت شهر در پرتو تفکر اسلامی*، اصفهان: انتشارات سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
۷۹. نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۹)، «تأملی در چیستی شهر اسلامی»، *فصلنامه شهر ایرانی اسلامی*، شماره ۱.
۸۰. نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۵)، *طراحی شهر و فضای شهری ایرانی (مبانی، اصول، معیارها، نمونه‌ها)*، تهران: خورشید باران.
۸۱. هاگت، پیتر (۱۳۷۳)، *جغرافیای ترکیبی نو*، مترجم: شاپور گودرزی‌نژاد، تهران: انتشارات سمت.

82. Banerjee, T. (2002), «The Future of Public Space: Beyond Invented Streets and Reinvented Places», *Journal of the American Planning Association*, 67.
83. Buchanan, P. (1988), «What City? A Plea for Place in the Public Realm», *Architectural Review*, 1101.
84. Jacobs, J. (1961), «The Death and Life of Great American Cities: The Failure of Modern Town Planning», London: Peregrine Books.
85. Jacobs, A. & Appleyard, D. (1987), «Towards an Urban Design Manifesto: A Prologue», *Journal of the American Planning Association*, 53.
87. Lynch, K. (1960), *The Image of the City*, Cambridge: MIT Press.
88. Norberg Schulz, C. (1976), «The Phenomenon of Place», In: A. R. Cuthbert (Ed.) (2003), *Designing Cities: Critical Readings in Urban Design*, Oxford: Blackwell.
89. Relph, E. (1976), «On the Identity of Places», In: M. Carmona & S. Tiesdell (Eds.) (2007), *Urban Design Reader*, Oxford: Architectural Press.
90. Tibbalds, F. (2000), «Making People Friendly Towns: Improving the Public Environment in Towns and Cities», UK: Taylor & Francis.

Components of place quality in the Iranian-Islamic city

Hamidreza Saremi

Associate Professor, Department of Urban Planning and Design, Faculty of Art and Architecture,
Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

Bahare Bahra *(Corresponding Author)

PhD. Student, Urban Planning, Faculty of art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

* E-Mail: BahareBahra@gmail.com

Abstract:

Human presence in urban places means connection to collective existence and the space perceived by them is the result of a discourse between mind and society. Therefore, the quality of interactions resulting from the qualities of place proposed in the West, with the mental qualities in the Islamic approach, will not be effective in expressing the facts of human interactions with place. Therefore, the present study aims to achieve a model of place quality in the Iranian-Islamic city and in accordance with the Islamic school and thought seeks to answer the questions that what are the components affecting the meaning of place from the point of view of the Iranian-Islamic city? What are the necessary qualities to create an Iranian-Islamic urban place?

What is the quality model of the place in the Iranian-Islamic city? In order to achieve the purpose of the research and answer the mentioned questions, qualitative methodology and content analysis strategy have been discussed in a descriptive-analytical process and content analysis of relevant resources in the field of Iranian-Islamic city. The model of place quality in the present study is based on the theory of phenomenal originality of meaning based on the idea that the place form is the most basic level of human interaction with the environment. Also, it has a completely tangible and physical nature and can be considered an object independent of human presence and knowledge. Human knowledge of the environment and the emergence of new concepts following the human presence in the environment, will provide the context for the emergence of the content of the place. For this reason, place and the meaning of place in the present study are considered to have two "subjective components" and "objective components", which are inseparable in the content of place. According to the research results, the subjective component includes three components "perceptual", "social" and "managerial" and the objective component has three components "function", "shape" and "nature". These components include a total of 52 qualities of places that make the model of quality of Iranian-Islamic city and can be considered in planning, design, management and decision-making and evaluation of the quality of Iranian-Islamic urban places.

Keywords: Meaning of place, Quality of place, Iranian-Islamic city, Place model.